Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 137 (15357) ◆ 1994 чылдың сентябрь 2, пятница ◆ Ат салган шагы 23.00 ⇕ Садар өртээ 150 рубль.

Ак-Довурак хоорайның чүрттөлга фондузун кышка белеткээр талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ЧАЗААНЫН ДОКТААЛЫ

1994 чылдың август 16. № 340 Кызыл хоорай.

1993 чылдын ноябрь 16-да болган 1994 чылдың февраль 4-те «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ЧЭТ-ке болган озал-ондактыг ийи үрелишкин 3,2 миллиард рубльдин оон иштинде Ак-Довурак хоорайның чүрттөлга фондузунга — 817 миллион рубльдин когаралын чедирген. Хөй каът 15 бажынның чылыдылга системалары, 20 бажынның канализациязы болгаш суг хандырылгазы доңган турган. Комбинаттын № 1 болгаш 2 ниити чүрттөлга бажыңнарының байдалы баксыраан, бешки каттары ээн арткан. Чунар-бажын болгаш аалчылар бажыңы шуут доңган. Чүрттөлга бажыңнарының капитал септелгези 20—30 чылдар дургузунда кылдынмаан.

1994 чылдын август 20-де байдалды өзугаар алырга, 15 бажыңга үрелишкиннерниң үржуктарын чайлаткан, 10 бажыңга канализацияны болгаш суг хандырылгазын септээн болгаш катап тургускан. Хоорайның чунар-бажыны ажылдап эгелээн, аалчылар бажыңының септелгези дооступ турар.

Ындыг болза-даа чүрттөлга фондузунуң кышка белеткелиниң байдалы дыка нарын болуп турар. Чылыдылга системазының септелгези оожум чоруп турар, элээн хаш бажыңнарның адаан суг алган, чамдык бажыңнарның подъездилеринде электри чыры чок.

Чүрттөлга участокторының начальниктериниң кошкак ажылдааны тургустунуп келген байдалдын кол чылдагаанларының бирээзи болган. Норма өзугаар чүрттөлга бажыңнарының талазы-биле 7 техник ажылдаар ужурлуг, а херек кырында участоктарның ийи начальниги ажылдап, бажыңнар девискээрин арыглаар кижилерниң, транспортуң ажылын организастап, хоорай чаагайжылдызының айтырыгларын шинтпирлеп турар.

Хоорайның чүрттөлга-коммунал ажыл-агыйы сан-хөө талазы-биле берге байдалда туруп турар. Озал-ондактыг үрелишкиннерниң үржуктарын чайладырына эргежок чугула 817 миллион рубльдин иштинден 432 миллион рубльди, оон иштинде септелге — катап тургузуушкун ажылдарына — 330 миллион, материалдар садып алырына — 162 миллион рубльди чарыгдаан. Будүрүлгелерге, организацияларга өрезинин түңү 286,6 миллион рубль, оон иштинде «Тыва даг-дүгү» комбинатка — 220,6 миллион рубль четкен. Оон түннелинде чүрттөлга-коммунал ажылагыйы эргежок чугула материалдарны садып алыр аргазы чок болуп турар.

Тургустунган ындыг байдал чүрттөлга фондузун 1994—1995 чылдарның күскү болгаш кышкы байдалдарына чогуур үезинде белеткээр талазы-биле херекке чүрттакчы чоннуң идегел чок чоруун болдуруп турар. Тургустунган ындыг байдалды барымдаалап көрбүшаан, Тыва Республиканың Чазаанын **доктаадыры болза:**

1. Ак-Довурак хоорай чыргазы (Күжүгет), чүрттөлга-коммунал ажыл-агыйның девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкыны (Болдур-оол) Ак-Довурак хоорайның чүрттөлга бажыңнарының болгаш коммунал ажыл-агыйының объектилеринге септелге-катап тургузар ажылдарны күүседир талазы-биле немелде хемчеглерни ап чорудар.

2. Сан яамызы (Салчак) чүрттөлга фондузунуң септелге-катап тургузар ажылдарын чорударына дедир эгидер үндезинге 300 миллион рубль хемчээлдиг чээлини озал-ондактыг үрелишкиннерниң үржуктарын чайладырыңга Россия Федерациязының Чазаның тускайлаан акша-хөрөнгилериниң күсели-биле дараазында эгидип дугдаар кылдыр үндүрүп бээр.

3. Чүрттөлга-коммунал ажылагыйының девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкыны (Болдур-оол) Ак-Довурак хоорайның чүрттөлга фондузунуң объектилеринге септелге-катап тургузар ажылдарны чорударыбиле немелде ажылчын күжүн чорударын организастаар.

4. Ак-Довурак хоорайның чагырга черинге сүмелээри болза:

— ниити чүрттөлга бажыңнарында ээн өрээлдерни хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге чүрттөлга шөлүн алгыдар кылдыр бээр;

— чүрттөлга бажыңнарының талазы-биле техниктин албан-дужаалын штатка немээр.

5. Бажың адаанда эжиктерни четчеләәрингe демир эжиктерни чагыг өзугаар бир ай хуусаада белеткеп бээрин Тыванын машина-тудуг заводунга (Шыырап) дагзыр.

6. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Чазак Баштынының оралакчызының, тудуг, архитектура, чүрттөлга-коммунал ажыл-агый сайыдының секретарнадынга даандырар.

Ш. ООРЖАК.

Тес-Хемден медээлер

ЧҮГЛЕ 27-ЛЕ ХУУ ЧЕТКЕН

Тес-Хем кожуунуң ажылагыйлары 9950 тонна сиген белеткээр даалгалыг, бөгүнге чедир ооң күүселдези—27 хуу бооп турар, 2700 тоннаны кезип алган. Тус-тус ажыл-агыйларга хамаарыштыр чүүү чугаалап болурул? База-ла шоолуг чер албайн турар. Чижээ, «О. Шынаа» совхозтуң сигенчилери планының 28 хуузун күүседип алган, «Таңды-Сыны» совхозтуң сигенчилери—30 хуу чедирген. Бо чайын сиген кезилдезиниң үезинде улашкан чаъс-чайык дыка-ла моондак болган.

Кожуунуң көдээ ажылагый эргелелиниң начальниги Б. Ч. Баткар-биле эрткен хонуктарда «Чодураа» совхозтуң девискээринде Арты-Ховуда сигенчилер звенозунга четтивис. Сигенчилерниң чогумчалыг ажылдаарынга чаъс шаптыктап турарын звеноларның кежигүннери хомудал-биле чугааладылар. Ынчалзажок Кызыл-оол Чыргал, Сайгын деп черде Бугалдай Эренчин, Хараал-Тей девискээринде Көк-Тейде Байыр-Белек Марчын, Кадр Сувандии олар удурткан сигенчилер звенолары мал чеми дээш бар-ла аргаларны ажыглап, ажылдап турарлар.

* * *

Кожуунуң башкыларының август конференциязының ажылынга Тыва Республиканың оралакчы президентизи А. А. Мельников киришкен дээрзин солуннуң эрткен хонуктарда бир үндүрүлгезинге медээлээн турган бис. Оралакчы президент О. Шынаага, Ү. Шынаага чедип барып, ажылагыйларның бөгүндеги байдалы, ажыл-хөрөө-биле танышпышаан, ол суурларның школаларының чаа өөредилге чылынга белеткелин көрген. Кожуун төвү—Самагалдай суурнуң школаларынга база четкен.

Ол чоруп турган, А. А. Мельников садыг-магазиннерге кирип, чоннуң хөрөглел барааннары-биле хандырылга кандыгыл дээрзин көрген болгаш хуу магазиннерде бараанның, ассортиментизи кожкооп магазиннериндин ажып турарын ол түннелинде демдеглээн.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.
Бистиң корр.

БАШКЫЛАР КАЯА ЧҮРТТААРЫЛ?

Амыдыралга чүү турбас дээр: өөрүнчүг-даа хүннер турар, уяранчыг, муңгаранчыг-даа хүннер тургулаар-ла болгай. Шынап-ла, ындыг байдал ол хүн Регина Рафаиловна Бегзиге таварышканы ол. Бирээде, республиканың Башкылар билиг бедидер институдунуң орус дыл кафедразының доцентизи Р. Р. Бегзиге эртем-педагогиктиг ажыл-чорудулгага онза ачы-хавыяазы болгаш республикага кадрлар белеткээринге хууда улуг салыышкыны дээш «Тыва Республиканың улустуң башкызы» хүндүлүг атты ТР-ниң Президентизиниң Чарлыы-биле тывыскан. Ийиде, Регина Рафаиловнаны болгаш өске-даа башкыларны чүрттөп олурганы бажыңнарын хостап бээрин пединституттуң ректору дужаалбиле сагындырган. Бо таварылгада канчаарыл — өөрүүр бе азы мунгаараар бе? Ам херектиң алыс ужурунче кириптээли.

Кызылдың башкы институдунуң ректорунуң 70 дугаарлыг дужаалы ынчан көстүп келген дээрзин чугааладывыс. Ында мынча дээн: «Институттуң албан чериниң бажынында чүрттөп турарлар-биле керээни 1994 чылдың август 14-ке чедир чарарын албан чериниң бажың-балгадының талазы-биле проректорунга болгаш профкомунга дагзыр.

Институтта ажылдавайн турар болгаш албан чериниң бажынын хөлезилээр дугайында керээ чарбаан чүрттакчылар чүрттөп турары бажыңнарын 1994 чылдың сентябрь 1-ге чедир хостаар.

Бо дужаалдың күүселдези дээш контрольду административтиг ажыл-агый талазы-биле проректорга болгаш пединституттуң профкомунга дагзыр».

Профэвилел комитеттери чоннуң эрге-ажыы дээш демисежип турар кара чаңгыс орган дижир ийик бис чоп, а мында башкыларның башкыларын белеткеп турар черниң профэвилел комитеди канчап администрацияның холунче кире бергени ол ирги деп айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир-дир. Ректор бодунуң дужаалынга профкомга канчап айтыышкын бере бергени ол? Кижи сагыжынга кирбес үүлдер база турар аа! Пединституттуң профэвилел комитединиң даргазы М. М. Гаврилова анаа канчаар харыылаар ирги? Ол ышкаш профком кежигүнү Е. Д. Ондар пединституттуң ол бажынынга барып, оон чүрттакчыларын ректорнуң дужаалы-биле таныштырып, ат салдырын ап чоруп турганын үү деп билир ужурлугул? Башкыларның эрге-ажыын бүгү күжү-биле харыылаар, оларны камгалаар ужурлуг профэвилел комитединиң мындыг ажылын үү деп билир ужурлугул ынчаш?

Үстүнде дужаалды кым бижээни база колдуунда-ла билдинмейн артын калган. Дужаалга Орлан Базырович Бузур-оол ат салза-даа, ону ол белеткевээнин, а профком белеткеп эккээрге, чүгле ат салган мен дээр чугаалар база бар. Ол база кара кайгамчык чүве-дир.

Кызылдың пединститудунуң ниити чүрттөлга бажынының бир подъездизинге оон башкылары чүрттаандан бээр чеже-даа чыл эрткен. Ону кылып турда анаа чүрттаар дээн башкылар боттары анаа ажылдап, тудуг ажылдарынга безин киржип турганын олар ам чугаалаар болдулар. Ынчан ол бажыңны общежитие деп адап турган. А ам? Херек апарганда общежитие апаар, а өске херек апарганда — албан чериниң бажыңы кылдыр «хуула бээр» апарган бажың чүве-дир. Ажыыбиле чугаалаарга, оон эргебайдалы амга чедир билдинмес. Ол айтырыгны хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сатка база барып тургускан. Ол дарга оралакчызы В. П. Урванцевче шилчиткен. А Урванцевтиң харыызы мындыг:

— Башкылар чүрттап турар подъездини общежитиеден ангылааш (суг, электри чыры общежитие-биле тудуш болгай), хоорайның чүрттөлга бажыны кылып ап болур.

А ол талазы-биле хоорай чагыргазының шинтпири херек дээрзин чүрттөлга бажыңнарының килдизинин ажылдакчылары сүмелеп турарлар.

Ол подъездиде чүрттап турар башкыларның холунда ол бажың талазы-биле кандыгдаа документ чок, оода-ла шынзылга бижик бизин чок, чүге дээрге ол бажыңның эрге-байдалы чок болуп турарында. Общежитие-дир дээрге, ында чүрттап турарларны орун-дежек-биле, мебель-биле хандырар апаар, а ол болдунмайн турар. Бир эвес ол башкылар чүрттаар бажыны пединституттуң албан чериниң бажыны кылдыр санаар болза, ону хөлезиледир эрге чок дээрзин юристер санап турарлар. Ынчангаш ол бажыны хуужудуп болур-дур. Ындыг болганда, дужаалда айытканы ышкаш, албан чериниң бажынында чүрттап турарлар-биле керээ турбас, ол хоойлуга дүүшпес ышкажыл.

Башкылар чүрттап турар ол подъездиде кымнарны чок дээрил: Күрүне Думазының депутады К. Д. Аракчаа, көрей дайынының киржикчизи, пединституттуң хоочун башкызы В. Л. Биче-оол, хоочун башкылар Р. Р. Бегзи, Д. А. Монгуш, Г. И. Принцева, ТР-нин улустуң башкызы К. Б. Салчак, С. С. Салчак. Тыва Республиканың Президентизинин төвүлекчизи В. Б. Багай-оол болгаш оон-даа өскелер бар. Бо болгаш оон-даа өске башкылар ол бажыңга 20 чыл чедир чүрттапкан болганда, оларны ол бажыңдан үндүрер эрге чок дээрзин юристер бадыткан турарлар. А бир эвес оон үндүрер-даа болза, ындыг хемчээлдиг бажыңнарны оларга берген соонда ам үндүрүп болур ужурлуг. Ында чүрттап турар башкылар ол бажыңнарын салгал дамчыштыр берип болбас чүве болза, оларның ажылөлү ам каяа чүрттаарыл ынчаш?

Бо дужаалдың күүселдезин хандырарын база-ла профкомга ректор дагзып турар. Бир эвес ректор профкомнуң бажын билип, ону командылап турар чүве болза, ол коллективке профкомнуң ажыы бар бе азы чок бе дээрзинин дугайында айтырыг чогуур рескомга чугаалажып көргени база дээре хире.

Ректорнуң дужаалында айыткан хуусаа дүүн төнген. Республиканың башкы кадрларын белеткээринге төлептиг үлүг-хуузун кириштирип келген ол башкыларның ам каяа чүрттаарының дугайында айтырыгны дарый шинтпирлевес болза, ында байдал дүвүрээзинниг-дир. Башкылар ам каяа чүрттаарларыл ынчаш?

Маадыр-оол КАЛЧАН.
«Шынның» корреспондентизи.

ДҮҮН КЫЗЫЛГА

Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржак хуралды башкарып эрттирген.

1994-1995 чылдарда Тыва Республикага кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди күштелдирер талазыбиле күрүнеңиң комплекстиг программазының болгаш ону боттандырарының соңгаарладып болбас хемчеглериниң дугайында, Чадаана хоорайга чүрттөлга бажыңнарын болгаш соңнал хандырылганың объектилерин тударын дүргедедир хемчеглер дугайында Тыва Республиканың Чазааның 1990 чылда хүлээп алган доктаалының күүселдезинин дугайында, Тыва Республиканың күрүне өнчү-хөрөнгизинин объектилерин Кызыл кожуунуң муниципалдыг өнчүзүнге дамчыдып бээр талазы-биле, Ырбанның үлетпүр ыяш ажыл-агый чериниң ажылын быжыктырар дугайында болгаш өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

Чазак хуралы чугаалашкан айтырыглар талазы-биле доктаалдарны хүлээп алган.

Бистиң корр.

ЭКИ ТУРАЧЫГА ТУРАСКААТКАН

Чаа-Хөл кожуунуң Чаа-Хөл суурнуң чүрттакчылары чаңгыс чер-чүрттүү Адачүрттүн Улуг дайынының киржикчизи эки турачы Андрей Сундуйнуң ады-биле бир кудумчуну адаар дилегни сүүр чагыргазынга киирген. Чүрттакчы чоннуң дилээн өөрүнүп көргеш, сүүрнүн кудумчузунун бирээзин эки турачыга тураскаалып адаар шинтпирни хүлээп алган.

Кудумчуунун чүрттакчыларын чыылдыргаш, сүүт чагыргазының шинтпирин оон даргазы З. А. Монгуш таныштырган. Башкы М. Хомушку, эмчилер С. Ондар, Т. Кыргыс, пенсионер Т. Болдашкин болгаш өскелер-даа анаа сөс алгаш, эки турачы Андрей Сундуйнуң ажылынга, амыдыралынга хамаарыштыр чылыг сөстерни чугаалап, төлептиг кижи дээрзин айыткаш, сүүр чагыргазының шинтпирин чүүлдүгүнүп деткээн. Кудумчуну чаагайжыдап, үлегерлиг,арыг-шевер, көрүмчүрүмнүг болдурар хемчеглерни алырын хүлээнгеннер.

Айлаң МОНГУШ.

КИРЖИП ТУРАР

Таңдының «Сельхозхимия» чериниң чолаачылары кожуунуң совхозтарында мал чеминиң белеткелинде, дүжүт ажаалдазында идепкейлиг киржип турар. Амгы үеде «Россия» совхозта үш, «Хадылыг» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында ийи, «Межегей» эштежилгеде үш автомашиналар хаара түттунган. Дүргенде Сергей Пашков, Николай Сафонов, Арыг-Бажында Вячеслав Лопсан, Межегейде Алексей Анисимов сенаж болгаш силос сеөртүлгезинде эки ажылдап турар.

Бүдүрүлгенің үш комбайнары база дүжүт ажаалдазынга киржир.

Севээн ОЮН.

ТЫВА БОЛГАШ ТУРЦИЯ: кады ажылдажылга эгелээн

КЫЗЫЛ. (РосИТА — СЧТА-ның корреспондентизи Евгений Собецкий). Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак баштаан делегация Турцияга барыш чораан түңнелдериниң дугайында ТР-ниң Чазааның доктаалын тус черниң солуннарынга чоокта чаа парлаан. Тываның делегациязы Анкарага болгаш Стамбулга Турция Республиканың парламентизинин, яамыларының болгаш ведомстволарының, күрүне албан черлериниң удуртукчулары-биле, хөрөнгитеннер-биле ужуражып, чугаалажышкыннарны кылган. Турцияның Президентизи Сулейман Демирель делегацияны хүлээп алган.

Шериг-оол Дизижикович Ооржак Чазак хуралынга мынча деп медеглээн: «Турция-биле ылаптыг кады ажылдажырын күзээн кижилерге ам орук ажык, ол чүрт-биле ажыл-херекти харылзааларны тудар аргалар бар болу берген».

Тыва Республикага экономиктиг болгаш культура талазы-биле деткимчени көргүзүрүнге беленин Турция илергейлээн болгаш Тываны түрк улустарның эрте-бурунгу төрээн чүрту кылдыр санап турар. Делегей бизнес-белеткелин чедип алыр тыва специалистерни көвүдедир белеткээр, Тываның төөгүзүн Турцияның эртемденнери өөренип шинчилээр дугайында дугуржулга чедип алдынган. Национал музейнин, Орхон-Енисей бижиининиң тураскаалдарын кадагалаар библиотеканың бажыңнарын төлевилээр болгаш тудар талазыбиле Тыва Республикага дузаламчыны Турцияның талазындан көргүзер.

Тываның экономиказын эде тургузуп сайзырадырынга күрүнеңиң узун хуусаалыг капитал салыышкыннарын (инвестицияларын) тускайлап бээринге деткиишкинни кылырын Турцияның Президентизи Сулейман Демирель аазаан. Турцияның «Дормак» деп фирмазы —алгы-кештен кылыглар бүдүрер эң улуг бүдүрүлге черлериниң бирээзи. Кызыл хоорайда туттунун турар хой кежиндеп тэн даараар фабрикага деріг-херекселдерни ол фирма чорудуп бээр болгаш специалистерни белеткээр, фабрикага эптээшкин болгаш эдилте ажылдарын кылчыр болган.

Тыва Республиканың делегациязының Турцияга барыр чораана россия-турция харылзааларның хемчээлинге болуп эрткенин ТР-ниң Президент администрациязының информация-аналитика эргелелиниң начальниги Роман Тас-оол РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизинге дыңнаткан.

Тыва-биле эрте-бурунгу шагда холбаалыг турган чүрт-биле харылзааларны калбартырынче моон соңгаар-даа онза кичээнгейни угландырар. ТР-ниң Президентизи Шериг-оол Ооржактың Турцияга база катап баарының белеткели эгелээн.

ТАРАА ШӨЛДЕРИ КЫЗЫРЛЫП ТУРАР

Улуг-Хем кожуунунуң девискээринге эрткен суббота кежээзинде дүшкен долу кожуунунуң ажыл-агыйларының барык шинтпызынын бо хонуктарда ажаалдазынче кириптер деп турганы тараазын алыр үүве чок кылдыр чыттыр шаап каанын солуннуң моон мунунгы үндүрүлгезинге номчукчуларывыска дыңнаткан турган бис. Бойдуста болчаг чок деп үүве ол-дур. Кончуг-ла суггур чаъстыг, чаъс-чайыктыг чай эртип турар, долу, үер республиканың ажыл-агыйларының чер ажылдыгларын өөлелетпейн, чер алыспайн-на тур. Мал чемин чогуур үезинде белеткеп алырынга база дыка шаптык болган. Сиген, тараа культураларының шөлдерин эвээш эвести үреглээн, үндүр бижиирин үндүр бижип турар, кончуг сезоннуг ажылдар үезинде тараа үнген шөлдү үндүр бижип деп үвенин кончуун, хайыраан тарааны. Улуг-Хемнин ажыл-агыйлары чаагай үнген тараазын кезип киириптеп дээш белеткеник турда к[illegible]лыг болган-дыр, ол — ажыл-агыйларның экономиказынга болгаш тараабыдааны чажып ажаап, өстүрүп турган кижилерни [illegible]агыш-сеткилинге аар дегени чугаажок. Бо хире берге үеде нарын-дыр, ажыл-агыйлар бай-шыдалдыг-даа турган үүве болза дөмей-ле чидириг-дир.

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының үнүш талазы-биле киргистин ажылдакчылары-биле харылзашкаш, Улуг-Хем кожуунга хамаарыштыр чугаалажып турда, август ортан үезинде ажыл-агыйларга дүшкен долу чүү хире сиген, тараа шөлү үреп каанын база сонгуургадывыс. Ол талазыбиле сан-көргүзүглер ажыл-агыйлардан киргеп болду.

Киллистин начальниги Александр Кашпык-оолович Ховалыгдан дараазында сан-түннүг медээни алдывыс. Чижээ, Чөөн-Хемчик кожуунунуң ажыл-агыйларындан 7595 гектар черни долу ажыглал чок болдурган. Бии-Хемнин ажыл-агыйларынга 4066 гектар шөлду долу тавараан. Барыын-Хемчикте — долу дүшкен чер — 2800 гектар деп санаттынган. Бо дээрге сиген, тараа культураларының шөлдери-дир, а ногаа картофель тараан черлер ындыг хөй эвес-даа болза бо хемчеелдерде база эвээшбиче-даа болза санаттынып турар. Моон кандыг түңнел үндүрүп болурул? Үндүр бижиттинген шөлдер — ажаап алыр тараавыстың шөлүнүң хемчээлин кызырып эвээжедип келгени ол-дур, планныг онаалдаларның көрдүнген хемчээлери чайгаар кызырылган. Сут-Хөл кожуунунуң девискээринде сөөлгү бо хонуктарда дөрт хуламчылаан чаъс тараа кезилдезинге шаптыктар түрүп берген. Ынчангаш республиканың ажыл-агыйлары бар тарааны чидирип чокка ажаап алыр дээш машина-техниканы, кижи күжүн чөптүг ажыглап турган, кызып ажылдаан эргежок чугула.

Вера КУУЛАР.

Август чөвүлел хуралындан

ЧАЛГААРАНЧЫГ КИЧЭЭЛДЕР, ЧАНАТТААР СУРГУУЛДАР

Башкыларның чаңчыл болган август хуралы Улуг-Хем кожуунга өөредилге чылының бүдүүзүнде август 29-та Шагаан-Арыг хоорайның Совет Тываның 40 чылы аттыг кинотеатрынга болуп эрткен. Анаа башкылар коллективтериниң ажыл-чорудулгазын бот-башкарылгаже шилчидер, ээ-харыысалгазын бедидер, кижизидилге айтырыгларын бирге черже идип үндүрер дугайында ажык-чарлыг чугаа болган.

1993—1994 өөредилге чылында Улуг-Хем кожуунуң школаларынга хаара туттунган өөреникчилер ынай-бээр чоруп, хөй өөредилге шактарын үскен дээрзин кожуунуң өөредилге кылдызинин эргелекчизи А. М. Черноголов илеткелиниң эгезинде-ле шүүмчүлеп эгелээн. Чыл дургузунда 336 өөреникчи өскээр чоруткан. Моон алгаш көөрге, көдээ суурда турар бүдүн ортумак школа чиде бергени ол-дур. Назыны «улгаткан» өөреникчилерни ажылче ийикле, профтехучилищелерже чорудары шуут аарыг болу берген. 5—7 класстарның өөреникчилерин хар-назыны улгаткан дээш Шагаан-Арыг № 1, Хайыракан школаларындан үндүрүпкен таварылгалар бар. Ийи-Тал школазындан онгу класска өөренип турган үш өөреникчини база ынчанган. Кежээки школаларже өөреникчилерни «шилчидери» ам-даа уламчылавышаан. Шак ындыг үүлдернин тыптып кээп турар чылдагааны — башкылар-биле өөреникчилерниң аразында эки эвес байдал, школа-биле ада-иелериң харылзаазының кошкаанда дээрзин илеткелчи болгаш санал бергеннер демдеглээннер.

Өөреникчилериң чылдагаан чок черге кичээл шагы үзер, азы биргээр чугаалаарга, «чанаттаар» чоруу шуут кедереп барган. Эрткен өөредилге чылында өөреникчилер 48 муң 785 кичээл шагы үскен. Ол дээрге, бир өөреникчи-ле он ийи шакты үскени-дир. Кожуунда он бир ортумак школага 4018 өөреникчи өөренип турган. Кичээл үзер талазы-биле «рекордтарны» Шагаан-Арыг № 1, Чааты, Эйлиг-Хем ортумак школалары тургускулаан. Ол школалар бир өөреникчиге онаштыр 29—22 кичээл үстүнген.

Хөй санныг кичээл үзер чорук билиглерни чедип аарынга шаптыктаары чугаажок. Эрткен өөредилге чылында багай демдектерлиг өөреникчилериң саны көвүдээн. 110 өөреникчини катап олуртур ужурга таварышкан. Хөй ийилер Арыскан, Шагаан-Арыгның № 1 болгаш № 2 школаларында бар болуп турар.

Чамдык башкылар эки көргүзүглер чедип аар дээш өөреникчилерниң демдектерин бедиди салып турары канчап-даа таарышпас. Чижээ, Иштии-Хемде Ч. К. Тадар-оол, Чодураада М. А. Конгар, Т. С. Сундуй, Ийи-Талда С. Ч. Ооржак, Н. Д. Кыргыс тергиин эки демдектерни салып турганнар. Херек кырында хынап көөрге, оларның өөреникчилериниң чартыындан хөйү эки демдектер ап шыдавас болган.

Бо чылын 166 он бирги, 366 тоску классчылар күрүне шылгалдаларын чедиишкинниг дужааган. Шагаан-Арыгның № 2 школазының ийи өөреникчизи мөңгүн медальдың эдилекчилери болган. Шылгалда туткан өөреникчилериң чартык кезии орус, тыва дылдарга болгаш математикага 4—5 демдектерлиг болган. Ындыг турбуже, чамдык шылгалда хүлээп алыр комиссиялар аажок сула ажылдаанын демдеглээр апаар. Чижээ, Хайыракан ортумак школазынга ажылдап турган комиссия «боороңнап» каапкан болган. Ол школадан бир өөреникчини мөңгүн медальга чедирериң сүмелээннер. Ону хынап көөрге, өөреникчиниң кылган ажылын ортумак деп санаары безин берге болган. Моон алгаш көөрге, чамдык дыл башкылары боттарының мергежилин дыка кызыы билир бооп турар.

Физиктер болгаш математиктер дыл башкыларындан «чыда калбайн», кичээлдерге боттары айтырыг салып, оларга боттары харыылап турары чажыт эвес. Эртемтехниканың чедиишкиннерин, көргүзүг материалларын шоолуг-ла ажыглавайн келгеннер. 1985 чылда «Информатика болгаш саналга техниказы» деп кичээлди өөредилге программазынга киирген турда районнуң школалары янзы-бүрү хевирлериниң микрокалькуляторларын саткылап алган турган. Ам олардан чүү-даа артпаан деп болур. Бүдүн кожуунда үш борбак компьютер класстары арткан.

Өөреникчилериң күш-дамыр кижизидилгезинче дыка кошкак сагыш салдынган. Күш-культура башкылары кандыг-даа кичээл планы чок кээп турары хыналадан илерээн. Кожуунда 22 күш-культура башкызының чүгле он ийизи тускай эртемниг бооп турар.

Өөредилге болгаш кижизидилге ажылдары школаларда чаңгыс уг-шиглиг болбайн турары хомуданчыг. Ооң түннелинде школа назылыгларның аразында чурум үрээр, кем-херек үүлгедир чоруктар ам-даа уламчылавышаан. Чижээ, Шагаан-Арыг хоорай болгаш Иштии-Хем школаларының өөреникчилери алды удаа оор чорук кылган. Арыг-Үзүү болгаш Шагаан-Арыгның № 2 школаларының өөреникчилери арагалап алгаш, шаггаа черинге кирген. Хайыракан школазының өөреникчилери бөлүк чазарлаашкын кылыр, бужар херек үүлгеткеннер. Кожуунда бежен ажыг өөреникчи назы четпестер инспекциязында демдеглеттирген.

Кожуунуң он бир школазында дөрт үүс ажыг башкы кадрлар ажылдап турар. Ынчалза-даа амдыгаа чедир 28 башкы негеттинин турар. Эрткен чылдарда кожуунга он-он аныяк башкылар кээп турган болза, бо өөредилге чылында үүгле ийи башкы немешкени дыка хомуданчыг. Школалар боттары башкыларны оон-моон чалап аар аргазы база чок бооп турар. Үүге дээрге бажың-балгат айтырыы шуут шинтпирлеттинмес болу берген. Бо талазы-биле айтырыгны үүгле Тываның эвес, харын-даа Россия Федерациязының Чазааның деннелинге чедир айтырыгны көдүрер болза эки апарган.

Кожуунуң чамдык школалары сандан үнүп бар чоруурун илеткелчи болгаш санал берген башкылар сеткили дүвүрел чугаалап турдулар. Чаңгыс чижек: Арыг-Бажы ортумак школазының бажыңы буступ дүжер чыгаан. Ону үндезин септелге безин камгалап шыдавас. Ооң дугайын Тыва Республиканың Өөредилге яамызынга каш удаа дыңнаткан. Амдыгаа чедир кандыг-даа харыы чок бооп турар.

Интернаттарда байдал база таарымчалыг эвес. Ында чүрттөп турар өөреникчилерни үүгле аъш-чем-биле өлүг-калдык хандырып турарын, идик-хеп, орун-дежек-биле үш-дөрт чыл дургузунда чаартпайн келгенин Ийи-Тал ортумак школазының директору Н. Ш. Шалган шүүмчүлээн. Ол ышкаш чамдык башкылар школадан ойлап-дезип, акша сүрүп чоруп турарының барымдаалары бар дээрзин Шагаан-Арыг № 1 ортумак школаның директору В. В. Мареев шүүмчүлээн.

Школа бүрүзү бодунуң мурнунга тургустунган соруулгаларын күүседир ужурлуг дээрзин Шагаан-Арыгның № 2 школазының директору А. И. Ножкина саналынга медеглээн. Ук школа бот-тускайлан санхөөлүг, харын-даа магазин база ажыдып алган. Рынокту экономика үезинде камналгалыг, уруг-дарыгның кижизидилгези, өөредилгези дээш чүткүлдүг ажылдаар болза, школалар боттары боттарын хандыртынып шыдаар дээрзин ол дыңнаткан.

Чөвүлел хуралдың ажылынга Тыва Республиканың Өөредилге яамызының сайыдының оралакчызы Л. Т. Марченко, Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазы К. Т. Куулар киржип, ажыктыг сүмелерни катканнар.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ,
«Шынның» тускай корр.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ КОЖУУНГА ҮШ ХҮНҮ

Эрткен неделяның төнчүзүнде Барын-Хемчик кожуунга болгаш Ак-Довурак хоорайга Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак албанның аян-чоруун кылып кээп чораан. Баштайгы хүнүнде ол Ак-Довурак хоорайга ажылдап хүнзээн. Ш. Д. Ооржак Ак-Довурак хоорайга апрель айның төнчүзүнде кээп чорааш, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чылыг-энергия төвүнге болган озал-ондактың уржуктарын чайладып турарын, чуртталга бажыңнарының септелгезинин байдалын сонуургап көргеш, бо талазы-биле хоорайның удуртукчуларынга акша-төгерик талазы-биле элээн дузаны көргүзүп, үстүнде ажылдарны дүргедедири-биле айтыышкыннарны берген. Эрткен барык дөрт ай иштинде үстүнде черлерде үүү кылдынганын, хоорайның чурттакчы чонунун социал-экономиктиг амыдыралы кандыгыл дээрзин ол бо удаада боду база катап хынап көрген.

Президент баштай-ла «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ЧЭТ-ке барып, ында ажыл-иш-биле таныжып, ажылчыннар-биле ужуражып, чугаалашкан. Ниити темпизи амдаа оожум болза-даа, септелге ажылдары элээн кылдынганын ЧЭТ-тин удуртукчулары Президентиге чугаалаан. ЧЭТ-тин 3 котелу ажылдаарынга белен, арткан дөрт котелда септелге ажылдары чоруп турар. Септелге ажыглаар херек артык кезектер үзүктел чок кээп турар. Кышкы одалга сезонунга чедир кылыр ажылдар ам-даа хөй, бүгү күштү мөөңнеп, ажыллы эки организастаарын ЧЭТ-тин удуртукчулары Президентиге бүзүреткен.

Улаштыр Ш. Д. Ооржак эмнелге, школалар, түлүг, чуртталга бажыңнарында, арыглал фабриказында болгаш өске-даа албан, организация черлеринде ажыл-ишбиле таныжып, чоннуң чуртталга амыдыралын сонуургаан. Кежээ хоорай чагырганы билдингир. Оон башка, ол үеде машина-техника бар эвес, тыва чон чүүн-биле амыдырап, чүү хөлге кылып, чүге үүдүрүп чораан деп бис?

Чылгы малдың сүр-күүзүнүн дугайында «Танаа-Херел» болгаш өске-даа тыва маа-биле дузалаар мен, ажылды дүргедедип көрүңер» — деп, Ш. Д. Ооржак сүмелээн.

Кызыл-Мажалык суурда ийи каът 18 аал ишти чурттаар бажыңнарны чылыдары-биле тудуп турар котельнаяның тудуунга келгеш көөрге, Президентиниң апрель айда чораанының соонда шоолуг ажыл кылдынмаан болган. Бо талазы-биле суур чагырганың даргазы В. Д. Ондарны, септелге-тудуг участогунуң начальниги З. Ч. Кудашованы Президент чемелээн. Олар «тудуг материалдары садып алыр акша чок» деп чылдагаанын чугааладылар. Одалга сезону эгелээринге чедир барык бир ай арткан, а кылыр ажылдар мында хөйдүр деп, Президент демдеглээш, тудуг материалы садып алыры-биле 100 миллион рубльди чугаалажып бээр болгаш ажылды дүнхүн чок чорударын удуртукчулардан негээн.

Аксы-Барлык суурга Президент чеде бергеш, суур чагырганың даргазы Саая Комбу, ында көдээ ажыл-агый бүдүүлге кооперативтер каттыжышкынының даргазы Саая Көк-оол-биле ажыл-ишчи чугааны кылып, чоннуң амыдырал-чуртталгазын сонуургап айтырган. Сөөлгү чылларда суурда чуртталга бажыңнары немешкен, шанны, тараа урар складтарны, машина-техникага кыварчаар материалдар кудар черни, чаа школаны ажыглалга кииргенин, ам суурга хлеб быжырар черни, дээрбени кылыр деп турарын чугаалаан. Барлык хем улгадып, эриин ашкаш суурже чоокшулап олурарын, кожуун төвү-биле аргыжылга ооруунун баксыраанын, борта акша-төгериктен дузалаарының дугайында тус черниң даргалары дилег кылган.

Дээрбе биле пекарняны хүүжүдарын сүмелээш, хемнин үүн өскертир, орук кылырынга хамаарылгалыг черлер-биле чугаалажып, дузалаарын Президент аазаан Аксы-Барлык ортумак школазында шала туттунган спорт залын көргеш, ону келиир чылын ажыглалга киирери-биле дуза көргүзер болган. Ол ортумак школаның башкылар коллективи-биле Ш. Д. Ооржак ужуражып чугаалашкаш, оларның айтыырларынга харыыны берген.

Аксы-Барлыктың сигенчилериниң бригадазынга чеде бергеш, оларның ажыл-ижин, амыдырал-чуртталгазын Президент сонуургап айтыырга:

— Сөөлгү хүннерде чаашкын орта ажыл кылдырбайн тур, 350 тонна сиген сараттап аллывыс. Бистиң механизастаан звено 950 тонна сиген белеткээр, 350 га черден тараа ажаар бис, тараавыстың 10 хүүзүн долу каккан. Акша-төгерик айтыры берге-дир, бүгүн хлеб салар акша тыпайн, пенсионер ийнин сигенин сөөртүп бергеш, оон берген акшазы-биле хлеб салып аллывыс — деп, механизаторлуг звеноның удуртукчузу Виктор Сарапичович Хомушку харылап кагды.

Чоокку үеде сигенчилерге, тараажыларга шалың кылдыр 3 миллиард акшаны авансалап бээрин, тарааның, мал продуктуларының өртек-үнезиниң өскенин Президент сигенчилерге чугаалааш, кезип күш четтинмес шөлдерде сигенни чурттакчы чонга кезип аары-биле бээрин сүмелээн.

Эрги-Барлык суурже чоруп оргаш, Президент орук кылыында «Хемчик» кооперативтер каттыжышкынының малчыннарының чамдык өглерининге кирип, амыдыралын, акша-шалың ап турар бе деп айтырды.

Чеди уруглуг мен, ийизи хойжулап ажылдап турар, бир чыл үш ай иштинде акша албадывыс, шоолай далган берген, уругларның пособие акшазын июнь, июль айларда албадым — деп, кадарчы Алдын-оол Саянын өөрүн ишти чугаалай-дыр.

Эрги-Барлык суурга келгеш, суур чагырганың даргазы В. С. Иргит, кооперативтер каттыжышкынының даргазы А. А. Монгуш оларбиле чугааны Президент акша-шалын, чоннуң амыдырал-чуртталгазының айтыырлары-биле эгеледи.

— Сезоннуг үеде бистиң ажылчыннарывыстың саны 480 кижи чеде бээр, акша-шалын айтырыы эң бергедээн, ажылчыннарга бээр 101 миллион акша өреліг бис, а кывар-чаар материал, артык кезектер дээш өскеде-даа үүүлдерге бээр өревис 400 миллион ашкан — деп, кооперативтер каттыжышкынының даргазы Алдын-оол Аскакович Монгуш чугаалады.

Көдээ ажыл-агый яамызыбиле чугаалажып турган, кооперативтер каттыжышкынычың ажылчыннарына бээр 101 млн. шалың акшаны Президент бээр кылдыр чугаалады. Оон Ш. Д. Ооржак суурда участок эмнелгезинге, пекарняларга, шала туттунган школа тудуунга барып, ажыл-иш-биле таныжып, ында ажылдап турар улус-биле чугаалашкан. Президент суурда боттарының одалга-биле (хол-биле) хлеб быжырып турар черни, ында дээрбени сонуургап көргеш, эки-дир деп демдеглээн. Бо пекарняның хол биле быжырган хлевиниң шынары эки, өртээ чиик — 350 рубль, а кожазында кожкооптун хлевиниң өртээ — 750 рубль. Чиик өртектиг хлебти сигенде ажылдап турар улуска, суурда столоваяга берип турар. Улаштыр Ш. Д. Ооржак сиген, тараа шөлдерин көөрүп, ында ажылдап турар улус-биле ужурашкан.

Эрткен айда улуг үерлээшкиннин түүнелинде кожуунун ажыл-агыйларының малының кол чайлаа — Час-Алыржа — баар орукту суг үрээн. Эң ылангыя Көк-Боом, Казар-Боом деп кыыларда орукту суг үрээнилеч Час-Алыржа машина барып албастаан. Президент Ш. Д. Ооржак бо орукта байдалды өөренип көргеш, хая-ташты чазылыргаш, орукту катап кылыр деп түннээн.

Президент Ш. Д. Ооржак кожуунга, Ак-Довурак хоорайга үш хүн чораан хөй-хөй айтыырларны шинтирлээн, удуртукчуларга аргасүмечи берген, акша-төгерик талазы-биле улуг дузаны чедирер болган. Ам үүгүе ажылагыйны шын организастаан, кызымак ажылдаарыыстан бүгү чүве хамааржыр апарган.

Хоюг-оол МОНГУШ.

«ДҮЖҮТ — 94»

ОҢГАР-ХОВУ: ажыл-иш, шиитпирлээр айтырыглар

«Шанган» совхозтуң Оңгар-Ховуда бригада төвүнге дүштекиниң 11 шак чоокшулап турда чеде бээривиске, каш-ла кижи бар болду. Таныылдан:

— Хамык улузуңар кайдал? — деп айтырарывыска:

— Комбайнерлер, шаң ажылчыннары, поварлар, бригадир, учётчик амдаа келбеди. Чайгы чер аңдарылгазында ажылдап турар үш тракторист боксак чем чип алгаш, дем-не ажылдап чоруптулар — деп харыылаар болду.

Ынчан таныыл-биле чугаалажып турувуста, бригаданың ажылчыннары автобустуг чедип келди. Оларның-биле бригадир келбээн. Шаң эргелекчизи Алексей Дыртык-Караевич Сымчаан байдалды эки билир кижи болду:

— Бистиң бригада ниитизи-биле 2850 га черде тараа культураларын тараан, оон иштинде кызыл-тас 2300 га, сула 350 га, арбай 200 га черде чаштынган. Кызыл-тас быжып эгелеп турар. 1 гектардан 12-15 центнер дүжүттү ап болур арга бар. 2500 га черде чайгы чер аңдарылгазының ийиги белеткээшкинин чорудуп тур бис. 11 комбайнывыстың 3-ү белен, 8-ин септеп турар. 11 комбайнер бар. 4 комбайн тавычалай кезер, 7-зи дорт кезер мындыг бис. Күрүнеге 1000 тонна тарааны дужаар бис.

1993 чылдың күзүнүнде алганывыс «Енисей-1200» үш комбайнны бистиң совхозка «Тыва агрохандырылга» акционер ниитилел мотовило чокка саткан. Бирээзин мүнне четчелеп алдывыс. Ийнзи ам-даа мотовило чок туруп турар. Бо ийи комбайнны «Тыва агрохандырылга» АН-ниң азы совхозтуң инженерлери четчелээр хемчегни мынчага чедир албаан.

Шаңда 200 тонна кызыл-тас арткан. Ону Кызылдың «Тыва тараа продуктулары» АН-че «Агроүлетпүртранс-2»-ниң 2 «КамАЗы» сөөртүп турар. Шаңда аштап, арыглаар ажыл-иш чоруп турар. Ажаалдага чедир шаң шуут-ла белен турар. Тараа арыглаар үш машина белен, 2 үдүрүкчү машина база. Чунар-бажың ажылдап турар. Поварлар бар, столовая белен.

Бригаданың учётчиги Валентина Кескил-ооловна Оюн-биле оон соонда чугаалашкан бис.

— Тараа ажаар үе келген-дир. Силерде үүгле үш комбайн белен-дир. Ол хиреде кандыг-даа дүвүрээн хевир чок, бригадириңер база чок, дүүш чедип турда чедип кээр, ажылды организастап каанының багайы ол бе?

— Бригадиривис Владимир Минзек артык кезектер диленип бертен-не Кызыл чоруткан. Бөгүн харын орай келдивис. Аъш-чем үндүрүп ап, келген артык кезектер үлежип турувуста, шаавыс ол болду. Суур биле бригада аразы база ырак, 21 километр. Чогум эртенгиниң 9 шактан кежээ 9 шакка чедир ажылдап тур бис. Шөлээ соонда, бодум дүүн чаа ажылче үндүм.

— Элээн ишкир доскаарлар көстүп тур. Ында кайы-хире кывар-чаар материалдар барыл?

— Мында ам 60 тонна хире дизель одаар үүүл, 1 тонна масло бар.

— Кирип көөрүвүске, удуур, дыштаныр черлер белеткеттинмээн: чугайлаваан, печкалары септеттинмээн, орун-дөжектиң чоорганнары, сыртыктары, ак-чоорганнары-даа чок чорду. Ол кажан белен болур ирги?

— Чугайлап, септээрин боттарывыс 2-3 хонуктан кылыптар бис. А орун-дөжектиң бүгү херекселин садып каан, механизаторлар кээп хонуп эгелээрге, дерип салыптар бис. Акшаны, июль айның шалың төлевирин август эгезинде алган бис. Аъш-чем ажырбас.

— Сеткилиңерге таарышпас, хомуданчыг үүүлдер бар бе?

— Ийе. Ажылды организастап каанын боттарыңар көрүп тур силер. Эртен эрте ажылдаан турар ужурлуг ажылчыннар, механизаторлар суурга дүүшке чедир чем үндүрүп алырын, артык кезектер үлээрин манап турарын кандыг ажыл дээрил. Бригадиривис чаасканн-на артык кезектер диленир болгаш өске-даа ажылдарга чардыгып турар. А совхозта кол инженер Николай Далаажапович Оюндан ангыда, хандырылга айтырыын харыылаар тускай шалынныг кижи база бар. Олар бо бригадага келбес, дузалашпас-тыр.

Бригадиривис механик, инженер, хандырылга ажылдакчызының орнунда ажылдап турып берген. Оон ынай кончуг хомуданчыг чүве — хову ажылчыннарының ажыл төлевириниң кончуг куду болуп турары. Бодап көрүнер даан, 1 комбайнны септеп кылып каарга, 24-ле мун рубль төлеп бээр-дир. Ховуда ажылдап турар кижилер айда ортумаа-биле 60 мундан ашпас акша ап турар. Ажылдың хоралын, класс дээш немелде төлевирни катай санаарга безин ындыг. Ховуда улус хүнде 10 шактан эвээш эвес үеде ажылдаар болгай. А бухгалтерия ажылдакчылары, экономистер айда 240 мундан эвээжевес шалыңнарлыг. Оларның чеже-даа разрядтары улуг болза, тараа тарып, ажаап билбестер-ле болгай. Черле продукция бүдүрүп турар кижилерниң ажыл төлевирин эде көөр болза эки.

Оңгар-Хову бригадазының ажыл-ижи, амыдыралы-биле таныжып көөрүвүске мындыг болду. Мында совхозтуң дирекциязының (В. К. Оюн), экономистиң (А. А. Оюн), бухгалтериялың, кол инженериниң (Н. Д. Оюн) талазындан дарый шиитпирлээр айтыыглар хөй. Ховуда үс, довуракка боражып, тараа өстүрүп, ажаап турар кижилерге сагыш човаашкынныг хамаарылга, оларның ажыл-ижин, амыдырал-чуртталгазын чингедир хемчегларни алыры-биле, ажыл хүнүн эң-не бедик бүдүрүкчүлүг ажыглаары-биле, бригаданың ажылын шын организастап тургузары-биле совхозтуң удуртулгазындан дээштиг хемчегларни алыры негеттинип турар.

Болат-оол СААЯ.
«Шынның» корр.

Эки кижилер дугайында

АНЫЯК ЧОЛААЧЫ

Кызылдың пассажирлер аргыштырар автобүдүрүлгезинде хоомай эвес ажылдап чоруур аныяк чолаачылар эвээш эвес. Оларның бирээзинге Эрес Артааны хамаарыштыр болур.

Ол боду Улуг-Хемниң Торгалыгга төрүттүнген. Школаны чылдарында-ла чолаачының берге болгаш чымыштыг ажылын сонуургаар чораан. Школаны дооскан дораан, шериг комиссариадының бижии-биле Кызылдың ДОСААФ-ка үш ай хуусаалыг чолаачылар курузун чедиишкинниг дооскаш, автомашина башкарар шынзылганы холга алган.

Шериг хүлээлгезин күүсеткеш, аныяк оол Кызылдың пассажирлер АТБ-зинге септекчилеп ажылдай берген. Орта ажылдап тура, автобус болгаш кожуглуг машиналар башкарар эргени бээр «Д», «Е» категорияларның шынзылгазын база чедиишкинниг дужаап алган. Оон эгелээшле эң-не харыысалгалыг ажыл — пассажирлер сөөртүр автобус чолаачызы болуп ажылдап чоруур. Бо он чылдарда ол Тываның үүгле улуг автобустар чоруп шыдаваны Мөңгүн-Тайга, Тожуга, Кунгуртугга четпээн. Бо үениң иштинде ыңай-бээр оон сөөрткен кижилериниң санын-даа товарадыры берге.

Бажыңында чаптанчыг оглу-биле оон авазы ачазын кажан-на чедип келир ирги деп кезээде-ле сагыш аарып манап олурарлар. Орукка чолаачы кижиге үүү-даа тавар-жыр: дугуй-даа чарлы бээр, шимченикчи-даа «чөдүрүп-каккырып» чоруп берип болур. Ындыг таварылгада черниң черинге кайыын дуза манаар боор, пассажирлерге чектеди-чектеди, болду булганып кирилтер апаар. Чамдык черлериң орук-чириин суг үреп каапкан, машина-даа турбаз, бот-даа — ыштаныр хонуп ыыр — тывылбайн барылаар. Пассажирлериң аразында база кандыг-даа кижи чоруур: аарыг-аржык улуг кижилер, аакталып ыглаан чаш ажы-төл, оон келерезе, канчаар-даа чаннап болуру хостуг деп билир, культуразы куду, чон аразында бодун ап билбес кижилерден аңгыда, думаа-чараазын төгүлдүр арага ижип алыр турамык, бардам, кижилерге шорлур өөдөжоктар база таваржыр. Ол-ла бүгүнү автобус чолаачызы кижи шыдажып эртер апаар.

«Даанганы таптыг, хүлээнгени күштүг» деп үлегер чугаа бар. Эртен эрте чедип кээрге, Эреске кайнаар-даа чедер орук бижни бижип берген болза, ол: «Ынаар барбас мен, олче баар мен» — деп турбас, хуваалда алган маршрутунче ыыт чок чоруй баар.

Сөөлгү үеде хоорайлар аразының автобустары мыынай Красноярск, Кемерово, Новосибирск хоорайлардан бээр чоруп турар апарган. Эрес Артаа — ол ырак черлерге пассажирлерни чедиргеш, дедир сөөртүп турарларның бирээзи.

Эвилен-эвилек, бергелерге торулбас Эрес Артаага доктар-моондак чок ак оруктарны күзеп каалыңар.

Салчак-оол СЕРЕН.
Пассажирлер АТБ-зинде септекчи.

КУШКАШ ЭМЧИ БУЯННЫГ-ЛА

Кожуунун төп эмнелгезинге чазык, хүлүмзүрүп чоруур, кижи ортузу ажа дүшкен эмчиге бо-ла таваржы бээр мен. Эртен дан бажында эмнелгезинче чүгүрүп бар чыдар. Кижи дээш сагыш човангыр эмчи аарыгаржык улусче далаштыг-ла бар чоруур. Биче сеткилдиг эмчи дээрзи илдең.

Кыдырык кара карактары, хүлүмзүрүг долган, ак шырайы аарыг кижилернин сагыш-сеткилин көдүрүптер. Аарыгга таварышкан кижи улуг идегел-биле эмчизинге бүзүрээр. Кушкаш Киндармаевна Самбуу халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң улуг эмчизи-дир. Бо аарыглар хоралыг. Кижиниң амы-тынынга кезеңип, анаа кижилерже халдаар оруктарны тып, нептерээчели-биле еске аарыгдардан ылгалдыг. Айылдыг болгаш коргунчуг.

Халдавырлыг аарыглар-биле чилиг демиселли чонбиле кады нептеретпейн барып болур. Ажылчы чоннун коллективтеринге, өгөреге бүрүзүнге халдавырлыг аарыгны болдурбас талазы-биле Кушкаш Киндармаевна доктаамал лекция-беседаларны чорудуп келген. Амгы үеде чон ортузунга лекция номчуур тускай эртемниглер ховартаан. А халдавырлыг аарыгларны болдурбас талазы-биле демиселди Кушкаш Самбуу чорудуп, хоор чонунга тайылбырлыг ажылды күштелдирип, сөөлгү үеде үжен ажыг кол-кол лекцияларны, беседаларны кылып чоруткан.

Аарыгны болдурбас талазы-биле беседа ол дээрге хүннүн-не кылдынып турар ажыл-дыр. Хүн бүрүзүнде таваржып турар айтырыг ыыкажыл.

Үениң амыдыралчы байдалы нарыыдап турарын кым-даа билир. Бир кижиниң ажы-чеми шынарлыг, а өскезиниң кара-бора-даа болур. Сөөлгү үеде бичин уруглардың саргарып аарыгы эвээжеп турар. Бо чылын ол аарыгны нептеретпес дээш уруглар алган черлеринде профилактиктиг хемчегларни ап келген.

Кушкаш Киндармаевна Самбуу Красноярскиниң эмчи институдун 1971 чылда дооскан. Аныяк кыс Самагалдайның төп эмнелгезинге халдавырлыг аарыглардың эмнелге салбырын удурту берген. Бо үениң иштинде Кушкаш Самбуунуң арга-дуржулгазы өскен болгаш кандыг-даа аарыгның кара сагыштыг демдектерин эскерип каар. Чээрби ажыг чылдар иштинде халдавырлыг гепатит, халдавырлыг меннингокок, ханыг ыжык болгаш улаанут, дифтерия аарыгларны эмнеп, узуткан келген.

— Үстүнде аарыгларны дүрген узуткаар талазы-биле кол эм болаа, ону халдаттырбас дээш чон ортузунга тайылбыр ажылыг чорудары болур — деп, Кушкаш Киндармаевна чугаалады. Халдавырлыг аарыглардан аарып чораан кижилер эмчиге доктаамал кээп, хынадып ап турарлар.

Кушкаш Самбуу халдавырлыг аарыглар салбырын удуртпушаан, көдээ суурлар болгаш малчыннар аалдарынга барып, дузаны чедирип келген. Барган-на черинге халдавырлыг аарыгларга удур аргаларны чонга тайылбырлап ,чоруур. Кушкаш Киндармаевна аныяк чылдарындан-на аарыглар болдурбас талазы-биле янзы-бүрү лекциялар номчуурунга сонуургалдыг эмчи чүве. Тес-Хем кожуунунуң агитас-пропаганада чорудар туо черге радиодамчыдылга турган чүве ийин. Ынчан Кушкаш Самбуу тус черниң радиозун ажыглап турган.

Эрткен чазын дифтерия дугайында лекциязын дыннаан бис. Бөгүн саргарар аарыг — гепатиттиң дугайында база катап дыңнадывыс.

Халдавырлыг аарыгларны кожуун иштинге нептеретпес талазы-биле комиссия ажылдап турар. Ук комиссияның удуртукчузу Кушкаш Киндармаевна Самбуу-биле кады дээди болгаш ортумак эртемниг эмчилер профилактиктиг ажылдарны доктаамал чорудун келген. Дуржулгалыг эмчи эш-өөрүнге тускай семинарны организастап чоруткан.

Кушкаш Самбуу төп эмнелгенин профкомитедин 12 чыл иштинде, Кызыл Крест ниитилелин 3 чыл иштинде удуртуп келген. Хөй-ниити янзы-бүрү даалгалардан аңгыда уран чүүлге база сундулуг, өгбулезиниң ээзи Идам-Сюрюн Лопсанович Самбуу-биле ырлажыптар, олар танцы-самын теве бээрге Эрзин, Тес чалгый берген ышкаш болур ийик чоп.

— Оюн-тоглаа чонну чүгле хөглелдир эвес, ажылга могал-шылаан чорукту узуткаар боор чүве — деп, Кушкаш Самбуу түннеп кагды.

Кушкаш Киндармаевна Самбуунуң эки ажылын демдеглээш хүндүлел бижиктер болгаш дипломнар-ла хөй. РСФСР-ниң билиг ниитилелиниң, Кадык камгалал яамызында, коммунистер организациязында, эмнелге коллективинде болгаш кожуун чагырганында шаннаалдар-ла эңдерик. Эки ажылдыг буянныг эмчилерниң бирээзи Кушкаш Киндармаевна Самбуу кабинелинден үнгеш, аарыг кижилер палаталарже катырымаан базып орарын бо-ла көөр бис.

Үүлен-не бүтсүн, эмчи!

Моторк ТИРЧИН.
Самагалдай суур.

• Чылгы мал дугайында •

АЖЫЛГА ӨӨРЕДИР, АЖЫГЛААР

«Сүт-Хөл» совхозтун директору Иван Шыванович Монгуштун № 103 «Шын» солунда «Ажыл-херекке ажыглаар» деп эгелиг үүлүн номчаш, бодалдарны, саналдарны үүлдүргүнүп деткиншаан, аная хамаарыштыр бодумнун бодалымны кыска-даа болза, ылерединсээр кижи чордум.

Автор ук үүлүнде чылгы мал дугайында чөптүг айтырыгны көдүрүп турар. Ажыыбиле чугаалаарга, чылгы малды бистин Тывада сөөлгу чылларда көнгүс херекке албастаан турган чүве бо Кижилернин кадыкшылынга, ажылхерекке улуг ужур-дузалыг бо малывыстың баш саны улам кызырлып, оон эңди, сүдү, күжү кайда-даа ажыглал чок апар чыдар дизе, хөөрелиг болбас.

Бистин ада-ызыгуурувус үе-дүптен бээр-ле чылгы малды чөптүү-биле ажыглап, чылдын кайы-даа үелеринде тайга-тандыларга, хем-шыныаларга көжүп-дужүп чуртап чорааннар. Көшкүн амыдыралдыг тываларның кол-ла транспорту чылгы мал турганы билдингир. Оон башка, ол үеде машина-техника бар эвес, тыва чон чүүн-биле амыдырап, чүү хөлге кылып, чүге үүдүрүп чораан деп бис?

Чылгы малдың сүр-күүзүнүн дугайында «Танаа-Херел» болгаш өске-даа тыва маадырлыг тоолдарда чиге сөглеп илереткен ышкажыгай. Ол ышкаш чаа-чалбакка бистин өгбелеривис эзир куш дег эки аъттарын ажыглап чорааннар.

Бистин колхоз, совхозтарывыста чылгы малдын баш санын өстүрериниче-даа, оон продукциязын, күжүн тыртар күшке чөптүг ажыглаарынче кичээнгей кошкак. Безин чаа-даарда саар белерни тускайлап, чылгы фермаларын тургузуп, кадыкшылга тергиин дузалыг хымысты үүге кылып болбас деп? Чамдык эмдик чылгы малдарны өөреткештин тергелеп шанактап, кандыгда чүүктерни сөөртүп болгай. Ол ышкаш ылгын чоруктуг мунар зъттарны ангы ажаалдага тургускаш, ажыл-агыйларнын удуртукчулары-даа, көдээ ажыл-агыйнын тускай эртемниглери, бригадирлер-даа мунарынга ажыглап болурдур.

Чылгы мал езулуг-ла машина-техника чеде албас кадыр-берт черлерге чорууруна кончуг-ла эптиг. Бежен чылдар үезинде кожуунну улуг зоотехниги турган Палабай дээр херээжен кижи аъттыг барык-ла бүгү Сүт-Хөлдүн девискээринде колхозтарның даг-даштыг шаптараазынныг черлерде чурттап турар малчыннарын эргип-кезип турганын хоочун сүт-хөлчүлер амдыгаа дээр утпааннар.

Ам бо үеде удуртукчуда кижилер, мал ажылынын тускай эртемниглери-даа шүүдүп харааш, үгле ак оруктарлыг черлер таварып, машиналыг чорууп апарган чүве-дир бо. Мен аныяк шаамда «Алдан-Маадыр» колхозка (ынчан колхоз турган) 10-20 хире чааш аъттарны шанактааш, тергелээш янзы-бүрү чүүктерни сөөртүп турду. Кышкы үеде Ара-Аргадан тудуг материалдарын бажын тудар чүүктарны базала аъттар-биле узуктелиишкин чок дажыглап сөөртүп турду.

Ниитизи-биле аъттың күжү-биле кожуун девискээринде хей-хей тудугларны тудуп, ажыглалга киирип турганы маргыш чок. Кажан «Сүт-Хөл» совхозту Евгений Соловьев директорлап турда, совхозтун удуртукчуларының мунар чааш аъттарын эрги чүнар-бажын чоогунга Эзирикпей Сат деп кижи (ол бистин аравыста чок) кыш, чөй чок ажаап, тежээп турду. Соловьев моон-на чоруткан, ол ажыл уттундурган. Сүт-Хөлге колхозтар турар үеде колхоз баштаар черлериниң ажылдакчыларының эки чоруктуг аът-хөлгезин сүүрларга тускай тудуп турган.

Ындыг ажылдарны ам үүге организастап болбас боор. Ажыл аъттарын ажаап кадагалаарынга чүү шоолуг хой чарыгдал үнер деп. Бо бүгүнү материалдыг сан-түн, санаашкыннарны холда тудуп орар тускай эртемниглер, ажыл-агыйларын удуртукчулары өөренип көөру чугула.

Бистин Тываның кайы-даа булунунга, (эрге-чагырга девискээрлиг черлерге дээрим ол) чылгы малдарны хайгаараар тускай инспекторларны, чылгы малдың продукциязын будүрүп, сайгарар тускай цехтерни тургузарының дугайында Иван Монгуштун көдүрүп турар айтырыы кончуг чөптүг, харын-даа кө не ужур-дузалыг айтырыг деп билдим. Бистин кожавыста Моолда чылгы малдын эдинин консервалар, эмнер кылдыр ажыглап турарын «Монголия» деп журналдан бир-ле номчаан мен. Кожаларывыстың арга-дуржулгазын үүге өөренип албас бис. Оода чадаарда, үүгле чылгы малдың эдинден колбаса цехтерни-даа тургузуп алырының аргалары бисте бар ышкажыл. Оон башка, чылгы малдан алыр продукциявыс көнгүс ажыглал чок боор артып турары билдингир. Хой-ле чылгы малывыс кайы хамаанчок төтчеглеттинип, оорлар холунче кирип, «чакпыылдап» турары илдеңдир.

Чылгы малды тус-тус черлерде тускай хайгаараар инспекторлар чок боор турарындан, оларның ында-мында кижилерниң холун дамчып «саарылгада» чоруп турары чажыт эвес болгай. Чылгы малды паспорттаары, чизеданзызы, им-демдектери эренгей байдалдыг боор турарындан олар чамдык оорну кижилерниң холунда, оларның коданын «каастап» турары биллингир. Чылгы малга тускай шынгыы контроль чок боор турарындан оларны аргажок-ла балдырбээжек оолдар мунгулап алган, караа көзүлбестеп, кижи-даа бастырып кагы дег, ол-бо черлерге дүн-хүн чок шапкылажып турар апарган болгай.

Бир эвес ол талазы-биле контрольду чер-черлерге шынгыырадыптар үүге болза, демги «дөрт ханада хоорудалда» турар малдарывыс (аъттарывыс, белеривис) амна «хосталгаже» үнүп, эзлериниң езулуг быжыг даянгыыжы, чөленгиижи болу бербестер бе? Бо-ла дыннап, көрүп чоруурга, карак чивеш аразында аът-хөлгезин оорлаткан, ону суураглап, дилээн, хайгаан кижилер эңдерик чоргулаар боор үүвел. Мындыг хевирлиг бүтпес үүлгедиглерге удур демиселди хоойлу-дурум ажылдакчылары-даа, эрге-чагырга черлери-даа, кижи бүрүзү демниибиле чорудар херек.

Ажылчын аъттарын күжүн үүгле ажыл-агыйларга эвес, албан черлеринге, организацияларга, будүрүлгелерге, арат ажыл-агыйларынга үүге ажыглап болбас боор. Рынокту калыг-берге шылгалдазының үезинде, кыварчаар материалдарның өртек-үнези хүн, шак бүрүзүнде өзүп турар апарганда, аът күжү тергиин-не ажыктыг болгу дег. Ылангыя школаларга, эмнелгелерге, коржаа черлеринге тергеленир, шанактыр чааш аъттарны ажыглаары артык эвес деп бодаар мен.

Суг-Аксы ортумак школазынга, кожуунун хереглекчилер ниитилелинге аар-саар ажылдарга ажыглаар, уурмек чүүктер дажыглаар аъттар-даа тудуп, Ол коллективтер чүүү-даа көрбейн чыткаш, хөөкүй-ле чааш аъттарын «узуткан» каапканы хаарадынчыг. Суг-Аксы эмнелгезинге терге, шанак биллер күштүг ажылчын аътты тудуп болдурунун аргазы бар, аът оларга эргежок чугула хире. Эмнелгеге хөзиг-ле аъш-чем, хер-херекселлер сөөртүп алыр дээш, ыяп-ла машина-балгат ажыглап турар болгай.

Ажыы-биле чугаалаарга, ада-өгбелеривистин шаг-төөгүлен бээр амыдыралга ажыглап чораан чылгы малывысты шын, чөптүг азырап өстүрерин, чылгы малдың ажылын үенин негелдезинге дүүштүр сайзырарыр дээштиг ажылдарны чорудары күзенчиг-дир.

Ондар БОРАШ.
Сүт-Хөл кожуун.

СҮМЕЛЕЖИП АЖЫЛДААР

Нарынга 33 чыл дургузунда чолаачылап келдим. А Качыкка үш чыл болдум, ам дөрт дугаар чылдың нуурун көрүп тур мен. Бо чылдың апрельде араттар коллективтиг ажылагыйны тургускан, «Урал-3557» маркалыг машина башкарып тур мен. Бо девискээрде кол-ла шимчээр хөлгевис ол. База бир ындыг машина бар. Ол септелгеде.

Хар-назыным дөгүй бергендаа бол, ам канчаар, кижиниң өскен, төрээн чери кончуг. Ынчангаш «Качык» ажылагыйны бут кырында тургусчур дээш могаг-шылаг дивейн ажылдап бээр соруга салган кижи мен. Тус черниң девискээри, агаар-бойдузу мал өстүреринге таарымчалыг: кыжын хары чуга, час база эрте дүжер. Мал-маганга кыжын ижер суг бар, сиген-шиг-биши, одар-белчиир-даа четчир. Кыштаглар чоогунга сигенни белеткээш, шанактыг, тергелиг аът-биле сөөртүп ап, даа болур. Ынчангаш машина-балгатка ажыглаар кыварчаар материалдың чарыгдалы эвээш болур. Хөөрем эвес, бензин сөөртүр машина ишти бензин чартык чылда-даа четчир чүве.

Мээн чугула бир саналым бар. Коллективтиг ажылагыйны удуртукчузу манаа доктаамал ажылдаар болза, ам ажыл-агый шуудаар. Ажылагыйны хүн бүрүде ушкарып-башкарары эргежок чугула. Эрзиниң барып-кээп ажылдаарга, дарганың бодунга-даа, биске, ажылчыннарга-даа халалыг-дыр. Ону дарый шиитпирлээр болза эки. Акша-шалың база өй-шаанда үнмейн турар. Апрельде каш акша алдывыс. Арткан айларның шалының та кажан алыр чүве?

Таптыг, быжырымчалыг ажылдаар болзувусса, бодувустун будүрүп турар продукциявысты садып-саарын тургаш, шалын акшазын-даа үндүрүп ап болур аргалар бар-дыр. Ажыл-агыйнын удуртулгазы бистин-биле сүмележип, дугуржуп ажылдаарын күзээр-дир мен. Шүгүмчүлежип, сайгаржып тургаш ажылдаарга негелде-даа, бот-харыысалга-даа бедиир.

Ынчангаш бот-боттарывыс аравыста сүмележип, деткижип, хол дыңзыг ажылдаарын бодап чор мен.

Аюр САНЫГАА,
Хоочун чолаачы.

РЕДАКЦИЯДАН: Аюр Саныгаа — Нарын Качыында мурнакчы чолаачыларның бирээзи. «Күш-ажылга шылгарал» деп медальдың эдилекчизи. Оон улуг оглу Артур база чолаачы. Ол адазын дөзеп, «Нарын» совхозта мурнакчы чолаачыларның санында кирип турар.

◆ Доора-Хем школазының 65 чылына уткуштур ◆

ТАЙГА КОКПАЗЫНДАН КААЛАМА ОРУКЧЕ

1. АЯҢ ЧЕРДЕ ШКОЛА

КИЖИ каяа, кандыг черге чурт кылып алырын шилип алыр. 1929 чылдың ыракта мурнунда-ла маңаа, бир талазындан бичежек-даа бол шапкын хеми Доора-Хем далажып хап баткаш, улуг угбазы болур күчүлүг Енисей хемниң калбак эдээнге куспактаны каапкаш, хөлбеңейнип кире бергеш, ооң-биле күжүн кадып алган, өске талазындан — дескиндир чоорту бедээн калбак арга-эзим хаажыланган дилиндек аяң черге, баштай-ла бай садыгжы Кокузениң каш борбак чыдыгыр бажыңнары көстүп келген. Угбашкы болган ийи хемниң бичези Тыванның улуг хөлү Азастан, улуу — Тожунуң Өдүген тайгаларының Кара-Балык хөлден хап баткан. Арга-эзими аткаарлап барза-барза, улуг-биче сыннарже, ол сыннар —тайгаларже чүткүп чоруй баргылаан. Ол арга-эзимниң, хемнерниң, хөлдерниң, эмгежок аң-мең, балык, кат-чимис байлак хайыразын черниң баштайгы чурттакчызы чугаажок бодаан болгай аан. Оон башка... Аа, бойдус хүрээлели дээрге кайгамчык каас-чараш, өскезинге дөмейлешпес онзагай чурумалдыг оран! Кажан-бир үеде бо чер чурттуг кижилер кашла аал коданы туруп болур хире кызаа аяң шөлчүгешти Чекпелиг деп адаан чүве-дир. (Чекпе дээрге тожулап мөөгү дээни ол). Шынап-ла, аяңны хаажылаан хадың колдаан эзимге базарга-ла бо олурар мөөгү дээрге чаъс, шык манап, черден ушта чүткүп кээр-дир ийин. Аргазында кат-чимизинге бут аартпас, оорга шылатпас чеде бээр сен.

1929 чылдың күзүн демги-ле Қокузелер бажыңнарынга, баштай Чекпелиг деп, соонда — Доора-Хем деп адаар апарган суурга, Тожунуң бир дугаарты «60 сургуул» эге чада школазы күрүнеңиң бүрүн долу хандырылгазы-биле ажыттынган. Школаның ажыттынганы дээрге Тыва төвүнден кончак черге, думбей ырак — хайыракан өжээни черге, шынап-ла, чырыткылыг болуушкун болган деп болурдур.

Эге чадазын салган бо бажыңнарның соонда өлүп болганда чоорту каш санныг эмнелге, албан бажыңнары, суур адаанда Салдам деп кызаа девискээрге бичии садыг склад көстүп келген, бажыңнарның адаа, үстүнден сонуургаачал араттарның чадыр өглери кожайгылай бергилээн. Ол тудуглар, хонаштар школа апарган бажыңнарга, адааргаан дегдаа болза, демин када бергени чугаажок. Кеднзи барын чаңгыс улуг суурнуң дөжээ апарганнар. Доора-Хем ынчаар эгелээн. Элээн каш чыл эрткенде, куду чыдар Сыстыг-Хемге эге школа, кажан кожуунга ийи колхоз тургустуна бээрге, Ийге болгаш Адыр-Кежигге, сөөлзүредир — Ырбанга, Чазыларга школалар көстүп келгилээн.

2. ШКОЛАЗЫ — «ЧЫГЛЫР-ЧЕРИ»

ЫНЧААРДА, школа амыдыралының баштайгы чылдарында, Доора-Хем школазын «чыглыр-чер» деп чоннуң чугаалажып турганын дыңнаан мен. Бодумдаа 1935-1939 чылдарда бо эге школага өөренип турган билир мен. Чүге ынча деп адап турганыл? Кежээлерде чыглып ойнап хөглээринге суурнуң бичии клуву турган-даа болза, баштайгы эрги школа бажыңнарында өөренир өрээлдериң, азы сургуулдар чурттаар дазылгаларның делгем дээни бир-ле өрээлинге өөреннкчилер, башкылар, харың-даа суур чурттакчылары (улуг, бичиизи хамаанчок) танцылап, кандыг-бир оюн ойнаар дээш чыглып кээрлер. Хувискаалдың салдары кончуг-ла турган ийин! «Чыглыр-чери» — бичии төп ол.

Кызылдан Туран таварттыр кыжын шанак-биле сөөртүп эккеп турган дириг-чуруктарны (кино) баштай школага, ооң соонда—чоокавы арбаннарга көргүзер турган. Сөөлзүредир 1938 чылда сургуулдар чурттаар, өөренир чеди өрээлдиг, столоваялыг, школа эргелекчизи чурттаар өрээлдиг элээн улуг чаа школаны тудуп доскаш, ол-ла күзүн бистерни эрги школадан ынаар көжүрген чүве. Ооң-биле кады, «чыглыр-чер» чыдып калбайн, ол школаның эң улуг дазылгазын ээлепкен. «Школа» деп сөс хемнер баштарынче, тайга-таскыл бедиктеринче ужугуп, кайда-чүде чаңгыс чадыр өгде аңчыга дүрген чеде хона бээр үе турган чүве ийин! «Тожу төвү Доора-Хемде тоң-на чараш школа бар...»деп ырлажып-даа турган. Ынчангаш төпке келген тожулар баштай-ла школазынга кире дүжерлер, суурда дарга-бошкалар бо-ла сонуургап кирерлер. Бо школавысты колдуунда Доора-Хем сумузунуң аңчы, малчын араттары аът-хөлү-биле сөөртүп, ажылгыр холдары-биле тудуп кылган. Ам ында эге класс уруглары өөренип турар.

3. «АЛДАН СУРГУУЛ» ҮЕЗИ КОЛАГА

ШЫНЧААРДА өөредир сургуул чыып алыры баштайгы чылдарда берге турган. Өөредилге чылы эгелээриниң мурнуу чарыында сургуул хавырар сургакчыларны сумуларже аът-улагбиле каксыр. Чижээ, иви малдыг тайга сумузунда чеде берген сургакчы болза арбаннарже улус тарадыр каксыр. Аът мунган болза ындала кадалып чыдып каар ийик, ырак тайга-сын, хемсуг ажылдыр үүгле күжүр иви-чары мунгаш, аал аразынга хонгаш безин чедери берге, тарамык, бир-ийи чадыр өглерде уругларны сумуга чыгаш, ам кожуун төвүнче чорудар турган. Доора-Хемден тайгаже үнген сургакчы чамдыкта чартык ай-даа болгаш келир-ле. Өөредир ужурлуг уруун чажыргаш, дезип көшкен ивижиниң аалын тып чедери бир берге. Кезек үеде Хүт сумузу Тожу кожуунга хамааржып турар үеде, ол ырактан сургуулдар база кээп өөренип турган.

Тожунуң сумуларының чурттакчыларының сөс-чугаазында аразында элээн ылгал, аажы-чаңында бергелер ынчан бар болганда, баштайгы хүннерде өөренирде оларга берге турган болбайн. База бир берге чүве болза, кожуунуң иштик хем чериндан ырактa ивижилериң чамдык оолдар, уруглары (кандыг-бир чылдагаанбиле, чижээ, колдуунда эът чип, иви суду ижип чораан болгаш, бир янзының чеми — школа чеминге-даа таарышпаан бооп чадавас) болганчок аарый бээр болганнар, олардан хорап турганнар-даа бар. Ооң хараазыбиле үжен чылдарда алдан четпес кижи чазын тарап чаныр турган бис. Ыракта аалынче дургуннаан, азы дургуннадып аппарган сургуул дедир келбейн баар таварылга кайы хөй болган. Тайга-таскыл чурттуг аңчы арат кижи ажы-төлүн өөредип алырының ужур-утказын чедир билбес, бүдүүлүк-даа турду ыйнаан.

Ындыг янзылыг бергелер турган-даа болза, кожуун школазын дооскаш, Кызылдың каттышкан школазынче өөренип чоруй баргылаар оолдар, уруглар тургулаан. Олар ортумак эртем чедип алгаш, төрээн школазынга кээп башкылай бээр, азы өске-даа черлерге ажылдай бээр турганнар. Эртем-билиг чедип алыр дээш ынчаардагы чүткүлдүглер Тожудан Қызыл чоруурда күзүн салбиле бадар, азы улаг аъдыбиле тайга ажар, чазын чанарда — Черби колхозундан улаачы кижи аът-биле дөртбеш хонуп чорааш чедирип каар турган. Хүт ужарлап эртери айыылдыг-ла турган ийин. Чамдык салдар күштүг чалгыг-шапкынга үзечаза шаптырар таварылгалар тургулаан болгай.

Бодум чайлаг школазын улуг майгынга, дээрбек шаңда өгге доосканнарның бирээзи мен. Бистиң Бии-Хем сумузунуң Толбулга чайлаг школазын ынчаарда чаа башкылап үнген аныяк Леонид Чадамба, Монгуш Байыскылаң, Хандармаа суглар, ырак Өдүгенге — Кызылдан чоруткан Сарыглар Баяноол деп кижи башкылап турган. Ам бодап чоруурумга, оларның уруглар өөредир мергежили шыырак-ла болган, ынчангаш чайгы кыска үеде безин хире-чергези-биле бижик-билигни апкан кижи күзүн школага бир дугаарга өөренип кириптерге, чиик болур чораан. Чайгы ындыг өөредилге дээрге школа эжиин арттаар уруглларга эки белеткел, кедизи барып, кожуун школазынга дуза болганы ол-дур деп үнелеп чоруур мен.

4. БОДАП, САКТЫП ЧОРУУР БИС

ТЫВАНЫҢ өске черлерининге ышкаш, Тожунуң бо школазының материал-техниктиг хандырылгазы, өөреникчилериниң өөредилгези дээш сагыш салыышкын ооң баштайгы чылдарындан эгелээш-ле эки болуп келгенин ооң чүс-чүс кижизиттиргеннери, бистер чаагай сеткил ханыышкынбиле бодап, сактып чоруур бис.

Чүү-ле эки, кандыг-ла солун чүве кожуунга көстүп кээр болдур, олар кымыңдаа мурнунда бичежек суурда эң хөйү — өөреникчилерниң сеткилин өөртүр, оларга бараалгаар турган чүве. «Дириг-чурук» дугайын үстүнде бижидим. Ол кайгамчык солун чүвеге магавыс ханың турганывыс соонда, 1938 чылдың чазын ССРӨ-ден ийи ужар-хеме (чаңгыс кижи олурар) амгы аэропорт турар Кум-Чирикке кээп хонуптарга, улуг улусту мурнай бистер барып көрүп магадаан бис. Харалаан, бистер хөөкүйлер аксыалыг эвес бис, акшазы хөй даргалар 15 төгерикти төлээш, Азас хөлдү долгандыр ушкаш кээп хонуп турган чүве. Ол-ла чылдың күскээр кызын кожуун почтазының эргелекчизи Чигжит Кол (Максим Чигжит): «Бөгүн радио деп дыңнаар-чугаа биске ыыттап эгелээр эвеспе, уруглар!» — деп, школага чарлай кааптарга, хамык сургуул ол кежээ почтаның бичии бажыңының соңгаларын дуй турупкаш, дыңнааш турупкан бис...

Солун чүве, эки чүве кыр-кырынга тыптып кээп турда, солун башкыларлыг, солун өөреникчилерлиг школага барыксанчыг, турукканчыг болбайн канчаар! Кижи назыны хире бо эрткен үеде төрээн школавыска хөйле башкылар ажылдап, хөйле уруглары билиглер-биле дарганнар каннар. Олардан эң баштайгылары: Спирин, Анатолий Агбаан, Наадым Ханды-Серен, Игорь Эргилоол, Галина Ачыты, оларны салгаан Ак Дамыкай, Константин Самбайлык, Даржынак Кол, Сүрүнней Кол (олар бистиң аравыста чок). Агбаан үеиндеги башкы Оюн Сапчай кырып назылаан-даа болза, Қызылда чурттап чоруур сураглыгдыр.

Доора-Хемге башкылап ажылдаар дужаал алгаш, өскээр кайнаар-даа чоруйын, маңаа 40 ажыг чыл башкылаан, ам-даа мында чурттап турар күш-ажылдың хоочуннары пенсионерлер Василий биле Татьяна Шогжалдар кайгамчык биче сеткилдиг, эш-өөрзек, тожу чонунга бедик хүндүткелди чаалап алган кижилер болур. Оларның оолдар, кыстары маңаа өскен, маңаа өөренген, кызымак ажылишчи кижилер болуп ажылдап чоруурлар. Дөртен чылдарның ортан үеизинде башкылаары-биле келген аныяк кыстар Анна Плюснина (Анна Гриницына), Галина Селина пенсияже үнгүже борта ажылдап турдулар.

5. ӨӨРЕДИЛГЕ ДЭЭШ ЧҮТКҮЛ. ДООЗУКЧУЛАР

ӨӨРЕДИЛГЕ-КИЖИЗИ - ДИЛГЕЛИГ ажыл дээш күрүнеңиң улуг сагыш салыышкынының ачызында, Доора-Хем школазы каш чыл бурунгаар үш дугаар улуг оран-саваже — ийи каът кол өөредилге корпустуг, кожазында туткан делгем өрээлдерлиг, спорт залдыг, эки дериттинген кабинеттер, музейлиг бажыңче көжүп кирген. 1957-58 өөредилге чылында баштайгы онгу классчыларындан эгелээш, бо чылга чедир ортумак эртемниг чүс-чүс оолдар, кыстарны доостурган.

Эрткен алдан ажыг чылдарда бо школага чеже кижи өөренип чорбады дээр. Мен маңаа олардан кандыг-бир тускай мергежил чедип алгаш, республикага, районунга ат-алдарлыг кижилер болуп, чонунга төлептиг ажылдап, чурттап чораан болгаш ам-даа чурттап, ажылдап чоруур чамдык үндезин Тожу чурттуг хоочуннарны демдеглеп көрейн. Оларга башкылап чораан чогаалчы Леонид Чадамба, партия, совет ажылдакчылары Дастай-оол Кол, Шыыпчык Кол, журналист Ажылчын Кол, (олар бистиң аравыста чок), партия, совет ажылының хоочуннары Дажыжык Кол, Бүрбү Кол, шүлүкчү Юрий Күнзегеш, дыл эртемдени Зоя Чадамба, бухгалтер Иван Севээнек олар Доора-Хемге эге школа турда доосканнар

* * *

Эртем-билиг-биле чепсегген каан, амыдыралче баштайгы орукту изеп берген төрээн школазы дээш чоргаарал кижиге ынчангаш хайныгын келир-дир. Ол дээрге өөренип алыр дээш улуг чүткүл, тайга кокпазындан каалама орукче шыырак-шыырак базымнар-дыр.

Алексей НУГУУРАК,
1939 чылдың эге школа доозукчузу, хоочун журналист.

ӨӨРЕДИЛГЕ ТӨВҮ

Чадаана хоорайның кежээки ортумак школазынга 638 өөреникчи хаара тутунган. Өөредилге чылының төнчүзүнде 677 кижи дооскан. Өске черлерден болгаш шеригден халажып келгеннер-биле катай өөреникчилер саны көвүдээн. Дыка хөй аныяктар ажылдап турган, ортумак эртемни чедип алган.

Өөредилге чылы организастыг эгелээри-биле 1993 чылдың октябрьда Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожуннарның өөредилге-консультация пунктуларынга өөреникчилерни хаара тудар дугайында семинарны Чадаанага эрттирген. Бо өөредилге чылында 9 классты —49, 11 классты 190 кижи дооскан. Ийме, Чыргакы, Хайыракан, Бажың-Алаак школалары аныяктар өөредилгезинче улуг кичээнгейни угландырган. Сүт-Хөл кожуунның Ак-Дашта өөредилге-консультация пунктузунуң эргелекчизи Клара Ооржак, Қызыл-Тайганың Курсат Ондар эки ажылдааннар.

Өөредилге чылының дургузунда ийиээлчег-биле 37 уруг секретарь-машинакчы мергежилди чедип алган. Ону хоочун, дуржулгалыг башкы Дадар-оол Канчыр-оолович Сат билдилиг башкылап турар. Оон ыңай 1994-95 өөредилге чылында 11 кижи эмчи сестразы деп тускай мергежилди чедип ап, ону доозар.

Бо чаа өөредилге чылында секретарь-машинакчылар, школага физика, химия лаборантыларын белеткээр курстарны ажыдар. Ол ышкаш эмчи сестразы деп мергежилди чедип алыр күзелдиглерни школа база чалап турар. Чадаананың төп өөредилге-консультация пунктузунга 5-11 класстарга чедир өөреникчилерни хүлээп алыр. Хоорайның 1, 2, 3 дугаарлыг школаларынга өөреникчилерни четчеләр. Ынчалза-даа чамдыкта бичии класстарны ара каапкан өөреникчилерни саазын кырында кежээки школада өөренип турар кылдыр бижип каан турар. Херек кырында кайда-даа өөренмейн баар таварылгалар бар. Ону болдурбайн чорудары школаларның удуртулгазындан негеттинер.

Шаалый МОНГУШ.
Чадаананың кежээки школазының методизи.

СУГДА БАЙЛАН

Сугда байлаң сыык чер дилээш, эрикке кээп
Сула салган чакпаларын хергилээр-даа.
Бээр келбейн, ыңай тур деп дилээн ышкаш
Менче көрүп, агым удур кезек турду.
Чыккыладыр алгырышкан кезек оолдар
Шымбай чоор харын — меңээ дегбейн эрте берди...
Сырбаш дээштин ол-оо халаан байлаң-биле
Чыып алган бодалдарым капсырлашты:
Ээремге чурттаар дээрге, база кончуг —
Ээргиштелгеш, улуг балык сыыра кааптар.
Эрик адаа, мунгаш осче кирер дээрге,
Ээр хаайлыг мезил ында кедеп чыдар.
Эмин эрттир эриктиве чоокшулаарга —
Эмчиннешкен моортайларын чемгерер дээш
Дүвү дежик шаараш демир тудуп алган
Дүктүг баштыг, шалдан ооллар шүүреп аппаар...
Көвүктелип, мөөп турар саарыгга
Хөөкүй бодуң шыдашпас сен — күжүң эвээш.
Даштар адаа, хостуг черге чыдар дээрге,
Дагалыг аът базар болза, чүүрлүп каар сен...
Ыргак-сээктеп, кызыл-курттаң чиир дээрге,
Ыргак баштыг демир болур — шуут халап.
Сүржүп алгаш, мөөңү-биле чоруур дээрге,
Шүүреп аппаар—өөзн дораан агарып каар...
Кандыг кончуг халаш болган чурталгал бо!
Каяа чурттаар, чүңү чинрин билбес-тир мен.
Төрээн черим — Тыва черде хемнер-ле хөй
Дөгереге четчир болгай—быдаашкаңа чоор!...
Байлаң-даа бол, балык-тыр мен — хемге чурттаар.
Загай мени базынманар, өлүрбенер!
Дөгеревис өлүрүшкеш турар болза,
Төчүп каар бис, чиде бээр бис—балык чок боор!
Кара-кара кадыргылар эштип ойнаан
Кара-Хөлдүң оглу болгаш ындыг мен бе?
Салымымны байлаң-биле дөңнээримге,
Сагыш аарыыр, чүрек аарыыр — коргунчуг-дур...

Хертек ШИРИН-ООЛ

Сергей БАРУЗДИН

1946 ЧЫЛ

● Романдан үзүндү ●

Элдептиг чүве! Оон бээр үш будун чыл эрткен, ынчалзажок ол-ла шериг эмнелгези, ол-ла эмчи Гурий Михайлович, ол-ла эмчи сестразы Вера — Вера Михайловна! Ол буянныг хөрээжен кижи бистиң кезер эмнелге салбырын кажан-даа кагбаан. Оон арны дыка өскерилген: өрттенген сөөлүнде ооң арнынга кезип эмнээшкин кылгаш, пластмасс чыпырыып каан. Оон өрттенип, кестирип, канчаар хилинчектенип турганын айтырбаан мен — эпчок-ла болгай.

Вера Михайловнаның он өскерилген арнында бир-ле шинчи бар: ширинии аажок-даа ышкаш. Ынчалзажок ол кайгамчык чаагай сеткилдиг, дендии-ле буянныг кижи. Оон холдарының, салааларының улуу аажок, мээн балыг будумнуң шарыышкынын дыка чымчак болгаш эптин-биле чежер, а ооң сөөлүнде эм-биле чаап-чаап чаа марля-биле катап шарып каар

Бир хүн кезер эмчи Гурий Михайлович менээ келди. Мээн будумнуң шарыышкынын чештирип алды оң.

— Ийе, ийе, эргимим. Ынчаарда хей-ле бербээн-дир сен, кезип кааптар турган. Ам ирип эгелээн деп чугаалап болур. Некробиоз илдендир, чүнү канчаарын шинчип, боданып көрээли —деп, кезер эмчи чугаалай-дыр. Оон чугаазы чымчак-даа бол, менээ кыжаныышкын ышкаш болган:

— Чок, будумну кестирбес мен! Оон орнунга дөрт мөчүм будун хевээр өлүр мен!

— Сээн будуң дугайында чугаа болбайн турар. Ында бузундулар дугайында аан. Чогуур үезинде эмнелгеге келбейн, хөлүн эрттирип, үгередип алган үрен-дир сен. Гангрена деп чүвениң дугайында дыңнаан сен бе?— деп, кезип эмнээр салбырның эргелекчизи айтырды. Мен чүну-даа чугаалавадым. Аарышкылыын чүү дээр: ийи карак оду кызаңнаар!

— Гурий Михайловичиниң чугаазын дыңнап көрем Бичин-ле шыдажып көр — деп, эмчи сестразы сүмеледи.

— Шыдажып чыдыр ышкажым чүл!

Будумнуң балыг черин Вера Михайловна спирт-биле арыглап кагды, ооң сөөлүнде пенициллин сыырткаш, база катап шарып кагды. «Бурган-на өршээзин! Будумну кеспес дээн-дир».

Вера Михайловна мени өрээлимге чедир үдеп кагды. Соңга карааның пөстерин ажыдып каан. Даштын кудумчуда хат эгелээн, чагыларда сайылгаан лампалары чайганып-ла турлар. Хар кедергей кылын, арыг, ак деп чүвези аажок. Анаа агаарлап, селгүүстеп чораан болзумза аар! Москваның кудумчуларында хардан безин кылын болгаш арыг.

— Даштыгаа үнүп, бичии агаарлап көрген болзумза!

— Хоржок, аарыг кижини салгын хаптар. Эъдиң изий ам-даа читпээн-дир. Бичии сегий бергеш, агаарлаар, селгүүстээр сен — деп, Вера үгбай көгүдүп кагды.

— Моон мурнунда бүгү аарыг кжилерни «балыгланганнар» деп адаар турду. Ам «аарыг улус» дижир — чиктиин аа, Вера Михайловна?

— Дайын төнген. Ынчангаш балыг кижилерни өскээр адаар апарганывыс олдур ийин.

Элдептиг-ле чүве. Будум балыы кедерээш, база катап ол-ла эмнелгеге чыдарым ол. Амыдырал дээрге, кижилерни дыка чиктиг ужуралдарга таварыштырар боор чүве-дир.

Буянныг эмчи сестразы сагыш човангыр ёзу-биле мени орнумга чыттырып кагды.

— Бо эмнелге черинге дагын келгенден бээр маңаа үр болдуңар бе, Вера Михайловна?

— Ийи ай болдум.

— Кайы фронтуларга барып аарыг, балыг улусту ажаап турдуңар, угбай?

— Ленинград чаныңга, Прибалтикага, ооң соонда Белоруссияның ийиги фронтузунга, аңаа дайын доозулган, ооң сөөлүнде Ыраккы Чөөн чүкче чорудупкан, аңаа баргаш, Мукденге, Харбинге, Порт-Артурга турдум.

Вера Михайловна элээн боданып олургаш, чугаалайдыр:

— Маньчжурияга мээн арнымны үргедеп каапкан. Ынчалзажок чаптанчыг оолдуг болдум, ону Вова деп адаар...

Кайгамчык дайынчы хөрээжен кижи-дир деп бодап чыттым. Оон эр шинчилиг, харын кан дег быжыг турасоруун дайын, ооң хайлыг халавы безин сый шаап шыдаваан. Чогум-на маадырлыг хөрээжен кижи ындыг бергелерни ыыдажып үнер. Ол—дайынчы, солдат болгаш буянныг ие, эмчи сестразы. Ындыг кижилер чырык өртемчейде ховар кылдыр меңээ сагындырган.

— Оглунар каш харлыгыл, Вера Михайловна?

— Ам чүгле ийи айлыг. Барып эмзирип кааш, келийн. Мында ырак эвесте чурттап турар мен.

Бистиң өрээливиске дөрт кижи чыткан бис. Старшинаның болгаш биче сержантының арыннарын шуут-ла мунгаштай шарып каапкан. Оларга кезип эмнээшкин кылган Үшкү аарыг кижиниң үстери ревматизмниг болгаш чүрээ кошкак.

Даштын улуг хар чаап тур, шуурган кедерээн. Харны арыглап, орук изээн кижилер ажылдап тур. Эмнелгеге чыдарга, халалыын чүү дээр, үе-шак чылар эвес. Старшинаның арнының шарыышкынын чежип кааптылар. Көрүнчүкке баады. Оон соонда ол чүну-даа чугаалавады. Биче сержантының арнында шарыышкын хевээр.

Гурий Михайлович бир хүн менээ чедип келгеш:

— Ам-даа бир ай чыдар сен, оглум. Ажырбас. Кезип кааптар бис — деп чугаалады

Мээн будумну эвес, а ында снаряд бузундуларын ап кааптар. Ол бузундулар чымчак эътте чыдар деп, Вера Михайловна менээ будүү чугаалаан кижи.

Дүне аажок удуп кааптыр мен. Эртен старшина чугаалай-дыр:

— Элдеп чүве, бо дүне...

— Бо дүне чүү болду?

— Билбээниң ол бе? — деп айтырыгга айтырыг-биле харылаваш, биче сержантының орнунче айытты. Көөрүмге, ооң орну ээн чыдыр.

— Өлүп калганы ол бе?

— Чок, оон-даа багай. Күжүр тенек аарый берген. Оожургадыр демир хөйленни арай боорда кедирип алдылар.

Старшинаның кударанчыг ол чугаазын дыңнааш, күжүр оолду кээргээрим аажок. Төрээн чуртунуң, чонунуң хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш маадырлыы-биле тулчуп чораан оол дээрзин дыңнаан мен. Дайзын ону хүлүп, шарып шыдаваан, а бодунуң улузу... Салым-чол ындыг болгулаар чүве-дир ийин. Ам канчаар боор, салым-чолдан кым-даа эртпээн, аңаа чагыртыр апаар.

...Чагаа кажан келирин манап чыткан мен.

— Сеңээ чагаа келди — деп, Вера Михайловна чугаалавышаан, үш булуңну сунду. Дораан-на сегирип алдым. Хол үжүүн танып кагдым. Наташаныы эвес болду. Макакадан чагаа Ол мынча деп бижээн болду: «Шуптувус кадык-шыырак бис. Орукка чорааш, калагаладым. Ынчалзажок ам шуут экирээн. Катонин биле Буньков бо черге бистиң-биле артаг ышкаш. Өске офицерлерни ангы-ангы кезектерже чорудупкан. Бо черниң, Ыраккы Чөөн чүктүң чаражын үүү дээр сен! Тайга. Ында кандыг-даа аңнар, харын парлар, арзыланнар, хайыраканнар безин бар. Хөй диинднери, дилгилерни, хөөрүктерни, койгуннарны көрдүвүс. Туттурган япон шеригленрниң лагери бистиң-биле кожа туруп турар. Ол лагерьге дежурныйлаар улустур бис. Ол хире хөй японнарны кажан-даа көрбээн мен. Мында шыңгыы сагылга-чурумну тургускан. Ол — черле эки. Сен кайы хире тур сен? Балыг будуңну одура кеспеди бе? Чаа, байырлыг. Сээн багай Макакан».

Эжимниң чагаазын номчааш, караам чажы төктүп чытты. Мен барыын чүкте, а ол Ыраккы Чөөн чүкте, японнарның болгаш япон чуртунуң мырынай чаныңда

(Төнчүзү. Эгези №№ 75, 92, 130, 131, 132, 133, 134 «Шында»).

Алексей ДУГЕРЖАА очулдурган.

Делегейниң ДИПТЕРИНДЕН

● **БЕРЛИН.** Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин 1994 чылдың август 30-ниң кежээзинде Германияның найысылалынга чеде бергенин РосИТА-СЧТА-ның тускай корреспондентилери дыңнаткан. Россияның шериглериниң барын талакы бөлүүн (ШББ) Германияның Федеративтиг Республиказының девискээринден үндүрери-биле холбашкан хемчеглерге Россия күрүнезиниң баштыңы август 31-де киришкен.

Август 31-ниң дүүш сөөлүнде РФ-тиң Федералдыг хуралының Федерация чөвүлелиниң даргазы Владимир Шумейко болгаш Күрүне думазының даргазы Иван Рыбкин олар Берлинде база чеде берген.

● **ЗАГРЕБ.** Россияның даштыкы херектер сайыды Андрей Козырев Берлинче баарының мурнуу чарыында Югославияның Сараево хоорайынга элээн доктааган болгаш ында удурланышкак бөлүктерниң удуртукчулары-биле чугаалажыышкыннарны кылган. Делегейниң «харылзаштырар бөлүүнүң» туружу-биле ол удуртукчуларның туруштарын түүлдештирери Сараевога барып чораанымның кол сорулгазы болган деп, сайыт медеглээн. Босния-да болгаш Герцеговинада дайын чорудулгаларын соксадыр, кризисти тайбың шиитпирлээр талазы-биле делегей ниитилежилгезиниң күженишкиннерин сырый холбаштырарының эргежок чугулазын Андрей Козырев онзалап демдеглээн.

● **ЖЕНЕВА.** Каттышкан Нациялар Организациязының чингине секретарының Грузия талазы-биле тускай төлөлекчизи Эдуард Бруннер медеглел кылган. Грузияның болгаш Абхазияның аразында чөрүлдээни тайбың шиитпирлээринче угланган чугаалажыышкыннар нарын байдалдыг болуп турарын Швейцарияның дипломады демдеглээн. Грузияның болгаш Абхазияның аразынга дайын чорудулгаларының үезинде дескеннериң мурнунда чурттап турган черлеринче дедир чорударының айтырыы дыка берге болуп турар деп, Э. Бруннер дыңнаткан. Россияның болгаш Каттышкан Нациялар Организациязының тайбың тургузар күштери грузин-абхаз чөрүлдээзин чавырылдырарынга таарымчалыг рольду ойнап турарын дипломат демдеглээн.

● **ВАШИНГТОН.** Кубаның делегациязы АКШ-тың албан кижилери-биле чугаалажыышкыннарны кылыр сорулга-биле Нью-Йорк хоорайда август 31-де чеде берген. Кубадан хөй кижилер АКШ-тың девискээринче сөөлгү хүннерде дезип чоруткан. Ында чеде берген дескеннериң айтырыын Нью-Йоркка Кубаның делегациязы америк эрге-чагыргаларның төлөлекчилери-биле чугаалажып эгелээн.

КАИР. Ливия революциязының удуртукчузу Муамар Каддафи медеглел кылгаш, Египеттиң президентизи Хосни Мубарактың болгаш Суданның шериг ёзу-чурумунуң удуртукчузу Омар аль-Баширниң аразынга чугаалажыышкыннарны кылыын саналдаан. Оларның ужуражыышкынының Ливия революциязының 25 чыл оюнун байырлалының хүннеринде организастаарын М. Каддафи сүмелеп турар. Ливия революциязының чээрби беш чылының байырлалын бо чылдың сентябрьның баштайгы хүннеринде Триполиге демдеглээр.

Сөөлгү медээлерни ёзугаар алырга, М. Каддафинин саналын О. аль-Башир хүлээп алган, а Х. Мубарак амга чедир харыы бербээн. Ынчаарга Египеттиң болгаш Суданның аразында харылзаалар сөөлгү хүннерде дыка нарын болуп артпышаан.

● **ХАНОЙ.** Камбоджаның кадын хааны Моник медеглел кылгаш, Барыын чүк чурттарының туттурган үш хамаатыларын дүрген хостан үндүреринче «қызыл кхмерлерниң» удуртукчузу Самфанны кыйгырган. Долаа кылдыр туттурган кижилерни «қызыл кхмерлер» хостаар болза, делегейде оларның ат-сураа таарымчалыг болур магат чок деп, Моник чугаалаан. Кадын хаанның кыйгырыын «қызыл кхмерлерниң» удуртулгазы барымдаалап көөр боор деп идегелди Камбоджада хөй кижилер илергейлеп турар.

⊙ **БЕРЛИН.** Россияның шериглериниң барыын талакы бөлүүнүн командылалы тускай медеглел кылган. Ол бөлүктүң составынга 6 армиялар, 22 дивизиялар кирип турган. Оларның шериглериниң ниити саны 500 мүн ажыг кижи. Бөлүктүң боо-чепсээниң дугайында медеглелде база айытган: 4116 танкылар, 7948 дайынчы машиналар, 3578 үгер-бооларр, 623 самолеттар, 615 вертолеттар, 2,6 миллион тонна материал-техниктиг чепсек-херекселдер.

⊙ **СИНГАПУР.** Японияның премьер-министри Томиити Мураяма Мурнуу-Чөөн Азияның чурттарынга барын чораан. «Дараазында үүс чыл, тодаргайлаарга, XXI век Азияның үүс чылы болуп дээрзиниге бүзүредим» деп, Сингапурга ол медеглээн. Ынчангаш Мурнуу-Чөөн Азияның болгаш Оожум океанның чурттарының аразынга садыг-экономиктиг кады ажылдажылганы калбартыры эргежок чугула деп, япон чазактың баштыны чугаалаан. Вьетнамга япон премьер-министр база барып чораан. Мурнуу-Чөөн Азияның чурттарынга экономиктиг дузаламчыны көргүзеринге Японияның беленин ол демдеглээн.

⊙ **ПЕКИН.** Сөөлгү үш чыл дургузунда, ылангыя 1992 чылда президент Б. Н. Ельцин Қыдатқа кээп чораанының сөөлүнде ийи чурттарның аразынга харылзааларның экижээнин, садыг-экономиктиг кады ажылдажылганын калбарганын Қыдат Улус Республиканың Даргазы, Қыдаттың Коммунистиг партиязының ТК-ының Чингине секретары Цзян Цзэминь чоокта чаа РосИТА — СЧТА-ның корреспондентилеринге чугаалаан. Қыдаттың болгаш Россияның аразынга харылзааларны улам-на калбартыр сорулга-биле ийи чурттарның удуртукчуларының дээди деннелге ужуражыышкыны улуг ужур-дузалыг деп, қыдат удуртукчу медеглээн.

⊙ **ТОКИО.** Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң доктаамал кежигүннери амгы үеде беш: Англия, Қыдат, Россия, Американың Каттышкан Штаттары болгаш Франция. Ынчаарга Каттышкан Нациялар Организациязының кол өнделекчилери ол күрүнелер болуп турар. КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң доктаамал кежигүнүнге Японияны киирер дугайында айтырыг сөөлгү үеде көтүрүлүп турар. Ынчаарга КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң доктаамал кежигүнүнге Япония киирер дугайында айтырыгны япон чазак оваарымчалыг көрүп турар деп, Японияның даштыкы херектер сайыды Иохэй Коно медеглээн. Бир эвес КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң доктаамал кежигүнүнге Япония киирер болза, чуртка немелде улуг хүлээлгелер онаажып аваар ийик деп, сайыт чугаалаан. Чижээ, делегейниң кайы-бир девискээринге дайын эгелей бээр болза, аңаа тайбыңны катап тургузаар сорулга-биле япон шериглерни ынчаар чорудар апаар ийик деп. И. Коно демдеглээн. Болуунуң шериглерин өске чурттарже чорударынга Япония күзелдиг эвес деп, ол немеп чугаалаан.

⊙ **ПНОМПЕНЬ.** Вьетнамның Камбоджада элчин чери тускай медеглел кылган. Даштыкы хамаатыларга хамаарыштыр тускай хоойлу чоокта чаа Камбоджада хүлээп алдынган. Даштыкы хамаатыларны чурттан үндүр шөлүүр хоойлуда көрүнген. Ынчаарга Камбоджаның девискээринде эвээш эвес вьетнам национал дыг кижилер шагдаа бээр чурттап турар. А чаа хоойлу өзугаар оларны Камбоджадан күш-биле үндүр шөлүүр деп турары-биле холбаштыр элчин чери сеткил дүвүрээшкинин илергейлээн.

⊙ **НЬЮ-ЙОРК.** «Локхид-Мартин» деп чаа улуг корпорация АКШ-тың Нью-Йорк хоорайында тургустунган. АКШ-тың шериг ведомствозунуң — Пентагонның чагыларын күүседип келген «Локхид» болгаш «Мартин-Мариетта» деп ийи корпорациялар каттышкан түннелинде чаа корпорация тургустуңганын түс черниң парлалгазы демдеглээн. Ол корпорация чыл бүрүде Пентагонга — АКШ-тың шериг ведомствозунга 25 миллиард доллар өртектиг боо-чепсекти болгаш шериг техниказын бүдүүп берип турар.

⊙ **ПЕКИН.** Қыдат Улус Республиканың Даргазы Цзян Цзэминь 1994 чылдың күзүнүнде Москвага албанның аянчоруун кылып кээр деп турар дугайында Синьхуа агентилел дыңнаткан.

(РосИТА — СЧТА).

Культура одагларының кышка белеткели

СЕПТЕЛГЕ КИДИН ТҮЛҮК

Чеди-Хөл кожуунда Культура бажыңы, тос библиотека, уругларын үш уран чүүл школазы ажылдап турар. Кожуунун культура болгаш туризм килдизиниң эргелекчизи Эрес-оол Борбак-оолович КУУЛАР-биле ужурашкаш, аңаа культура одагларының кышка белеткелиниң болгаш ниитизи-биле культура одагларының байдалының дугайында элээн каш айтырыгларны салган мен.

Эрес-оол Борбак-оолович, кышка белен эвес клубтар бар бе, кандыгыл?

— Шуут белен эвес ийи Культура бажыны бар, оларга Ак-Тал биле Элегестиң клубтары хамааржыр. Олар чүге ынчап барганыл дээрге, мооц мурнунда ол ийи культура одаа Ак-Талдың Улуг-Хем кожуунга, Элегестип Таңды кожуунга хамааржып турган болгаш, каш чыл улаштыр капитал септелге кылдынмаан. Ынчангаш оларда кылыр ажылдар кончуг хой. Кайы-даа клубтарның одалга системазын шуут эде кылыр. Ол клубтарның иштики ажылдарын кылыр дээрге, одалга системазы кылдынмаанда хоржок. Ынчангаш ол ийи клуб, аңаа-ла турup алган.

— Септелгезин доозуп алган клубтар база бар-ла ыйнаан?

— Бо хүннерде Хөлчүктүң кодээ клувунун септелгезин доозупкан, кылдынган шынары база эки. Ол ышкаш Сайлыгның Культура бажының тускай керээни чаргаш кылып эгелээн, сентябрь 15-те доозар деп планнап турар. Ам бо хүннерде ыңда одалга системазын кылып эгелей берген, ол доозулган соонда будуур, чугайлаар ажылдарже кириптер. Дозу болгаш чугайны эккеп алган. Ам ону бо хүннерде доозар деп турар. А Чал-Кежигниң Культура бажыңы эң-не эрги бажыңнарның бирээзи. 1905 чылда-ла туттунган. Ынчангаш аргажок эргижирээн. Бо күзүн төлевилел сметазын кылдыртказ, келир чылын чаа Культура бажының тударын планнап турар. Ол ышкаш бичии уругларның уран чүүл школазының база уругларның топчүткен библиотеказының тудуун эрги кагдынган ийи кадыр бажыңда эде кылып эгелээн. Иштики ажылдар колдуу доступ турар. Ооц одалга системазын эде кылдыртары негеттинип турар. Тускай бригада-биле керээ чардынган. Ону октябрь айның эгезинде доозарын планнаан. Уругларның эрги музыка школазын септелгеен, ынчангаш уруглар баштай эрги школазынга өөренип эгелээр аңаар.

— Культура ажылдакчылары силерде четчир бе?

— Бо айтырыг кандадаа дөмей боор чүве-ле болгай. Культура одагларында тускай эртөмниглер чедишпес. Кодээ клубтарның директорларында специалист эвес улус ажылдап турар. Музыка школазында баянист кижи херек. Хөлчүк биле Сайлыгда специалист эвес-даа болза, стажтыг улус ажылдап турар. Оларның ажылы черле чүгээр, клубтарны септеп алганы-даа эк. Методистерде база тускай дооскан эртем чок улус ажылдап турар хевээр.

— Мооц мурнунда чылдарда агитбригадалар чоруп турган болгай, ам оларның ажылы кандыгыл?

— Ийе, агитбригадавыс ниитизи-биле алды көдээ библиотека, уругларның үш уран чүүл школазы ажылдап турар. Кожуунун культура болгаш туризм килдизиниң эргелекчизи Эрес-оол Борбак-оолович КУУЛАР-биле ужурашкаш, аңаа культура одагларының кышка белеткелиниң болгаш ниитизи-биле культура одагларының байдалының дугайында элээн каш айтырыгларны салган мен.

Ак-Талдың клувунуң крышазын мүн-не эде кылып эгелей берген. Элегес клувунуң крышазын солуур, ам бо хүннерде шифер чок болганы-биле база-ла турup берген.

— Бичии үүрмек септелгелерге культура ажылдакчылары боттары база киржип турар боор аа?

— Ийе, үүрмек септелгелерни культура ажылдакчылары боттары кылып турар. Эң ылаңгыя бо ажылга библиотека ажылчыннары идепкейлиг чорвун көргүзүп келген. Ынчангаш 9 библиотека ам бо хүннерде кышка белен боор турар.

— Культура болгаш туризм яамызы кандыг дуза чедирип турарыл, акша-төгерикти четчири-биле берген бе, кандыгыл?

— Культура болгаш туризм яамызы 68 млн. акша чөпшээрел берген. Амдыызында ол акша бистиң агар санывыста келбээн. Ол ышкаш будук, дозу, чугай аймаан яамылан ап турар бис. Ол талазы-биле яамы чери улуг дузаны чедирип турар.

— Хову-Аксының Культура бажыңында база Чал-Кежигде байдал кандыгыл?

— Хову-Аксының Культура бажыңының дээвирги дамдылаар турган, ам ону эде кылган, одалга системазында хөй эвес септелге бар. Ооц одалга системазын эде кылдыртары негеттинип турар. Тускай бригада-биле керээ чардынган. Ону октябрь айның эгезинде доозарын планнаан. Уругларның эрги музыка школазын септелгеен каан, ынчангаш уруглар баштай эрги школазынга өөренип эгелээр аңаар.

— Культура ажылдакчылары силерде четчир бе?

— Бо айтырыг кандадаа дөмей боор чүве-ле болгай. Культура одагларында тускай эртөмниглер чедишпес. Кодээ клубтарның директорларында специалист эвес улус ажылдап турар. Музыка школазында баянист кижи херек. Хөлчүк биле Сайлыгда специалист эвес-даа болза, стажтыг улус ажылдап турар. Оларның ажылы черле чүгээр, клубтарны септеп алганы-даа эк. Методистерде база тускай дооскан эртем чок улус ажылдап турар хевээр.

— Мооц мурнунда чылдарда агитбригадалар чоруп турган болгай, ам оларның ажылы кандыгыл?

— Ийе, агитбригадавыс часкы хову ажылдарының ажыл-ишчилеринге, хой кыргылдазынга, фермаларга концерттерни доктаамал көргүзүп келген. Чайгы үеде сиген бригадаларынга баары-биле тускай программаны чогаадып кылып алган. Ең эки активчи агитбригада кожигүннерин борта адаза эки. Оларга Чеди-Хөлдүң ыраажызы Роман Намзырай, «Таңды сыныың чечээ» танцы бөлүүнүң удуртукчузу Эльвира Нордуп-оол олар хамааржыр. Бо танцы болүү эткен чылын республика чергелиг конкурстуң тиилекчизи болган, а бо чылын үш дугаар черни алганнар.

— Машина-балгат-биле хандырылгаңар кандыгыл, Эрес-оол Борбак-оолович?

— Машина-биле хандырылгавыста хомудал чок. Оларның техниктиг байдалы эки. Концерттерни доктаамал үндүрүп болур бис. Ам бо хүннерде харын клубтарның үүрмек септелгезинге культура ажылдакчыларын хаара туткан болгаш, амдыызында концерттер көргүспейн тур бис.

Культура ажылдакчылары дээрге, культура ажылдакчылары-ла болгай, бир-ле чаа үүлүү тыпкан турар. Силерниң Чеди-Хөл кожуунда бо талазы-биле кандыг чаа үүлдер тыптып турарыл, Эрес-оол Борбак-оолович?

— Ындыг кончуг онза чаа үүлдер чок. Ындыгдаа болза чоокта чаа «Хөлчүк» совхозтун бааза-зынга «Дүк байырлалын» эрттирливис. Аңаа Өвүр, Улуг-Хем, Чеди-Хөл кожууннарның аныяктары киришкени солун болган. Хөлчүктүн хоочуннары шаанда тыва чон дүктү канчаар салып ап чорааның чылган аныяктарга өөредиг-семинар хевирлиг кылдыр көргүзүп турган, дүктү саваа-биле хап эгелээринден эгелээш, езулуг ак кидисти үндүрүп алырынга чедир айтып берип турган, байырлалды кончуг эки эрттирдивис. Аңаа Өвүр кожуунның аныяктары идепкейлиг киржип, бирги черни аллылар.

Ол ышкаш кожуннар аразының ужуражылгаларын эрттирер талазы-биле эткен чылың бистиң кожуун кончуг идепкейлиг болган. Улуг-Хем, Таңды кожуннарның культура ажылдакчыларынга аалдап барып, дуржулга солчуушкуннарын эрттирери чаңчыл апарган. Эткен чылын Таңды кожуунның Чагытайга эткен дуржулга солчуушкунда Чеди-Хөлдүң культура ажылдакчыларынга дыка улуг ооредиг болганы айтып каары артык эвес.

Бо чылын август айның бирээден эгелеп 7-ге чедир болган Алма-Ата хоорайга «Азия-Даусы» деп конкурска киржир ансамбиктиг болдум. Аңаа байырлалдарны канчаар эрттирерин карак-биле көрүп алгаш кээрге, эки-ле чорту. Шак мындыг байырлалдарны октябрь айдан эгелеп эрттирерин планнап турар бис.

Рынок экономиказының берге үезинде өртектиг концерттер үндүрүлгези чечелерде пептерээн боордур. Силерде база чоруп-ла турар ыйнаан?

— Ийе. Өртектиг концерттерни ай санында планнап алгаш, кожа чыдар кожуннарга, кожуунның сүүрларына үндүрүп келдивис. Өртектиг концерттериң ниити планын 150 хүү чедир күүсеттивис. Ол дээрге артык кезектер бензин садып алырынга кончуг ажыктыг боор чорду.

— Культура ажылдакчыларының айда ортумак шалыңы кайы хирел, Эрес-оол Борбак-оолович?

— Айда ортумак шалыңывыс чер албас, 90 мун рубльден ашпас боор-дур.

— Сөөлгү айтырыг, бодуңарның дугайында каш сөстен чугаалаптар силер бе?

— Мен бодум Улан-Удэнин культура институтунун 1990 чылда дооскаш-ла Хову-Аксынга ажылдап чедип келген мен. Чаа кожуун тургустунгуже чедир Хову-Аксы суурнун Культура бажынынга директорлап ажылдап келдим. Кажан чаа кожуун тургустуна бээрге, Культура болгаш туризм килдизинге эргелекчилеп эгелээним ол.

Мээн ог-бүлем интернационалчы. Өөм ишти якут кижи, ийи ооллуг бис. Өөм ишти Матрена Күүлар дээрзи база культура ажылдакчызы, амдыызында бичии оглувусту азырап, бажында олурар. Ол база Улан-Удэнин культура-чырыдыышкын училищезин дооскан. Ам Чөөн Сибирьнин культура институтунун ийи дугаар курузунда бот-өөредиг-биле өөренип турар.

Интервьюну **Савый-оол ООРЖАК** алган.

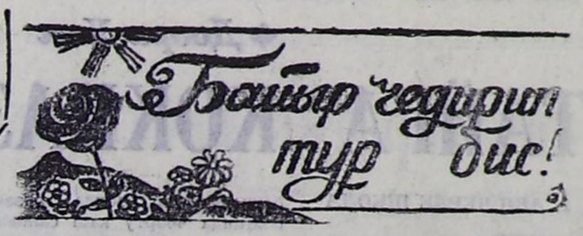

Хөй уругларның иезин бистиң ынак аважыс **Момаа Оттук-ооловна КУУЛАР** бо хүннерде ийи дакпыр байырлалын демдеглээр: ол сентябрь 5-те 51 харлаар болгаш өөнүң ээзи Михаил Алдың-оолович Куулар-биле өг-бүле тутканының мөңгүн кудазын эрттирер. Аважыска изиг байырны чедирбишаан, амыдырал-чутталгазынга аас-кежиктиг, амдаа узун назынны күзеп тур бис.

Уруглары Март-оол, Кара-кыс, Кара-оол, Долаана, Уран-Херел, Майя, Танаа-Херел, Адыг, кенээттери Морра, Чечек, күдээзи Борис, уругларының ажы-төлү Марат, Мурат, Азияна, Буян, Азняты, Белек, Чечена. Аржаана.

СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ

МААДЫРГА ТУРАСКААТКАН

Чоокта чаа Барыын-Хемчик кожуунунуң Эрги-Барлык суурда «Эрес-дидим чорук» деп медальдың эдилекчизи У. Д. Сатка тураскаатказ спортчу маргылдаалар болуп эткен. Уран Доржуевич Сат Барыын-Хемчик кожуунунуң Эрги-Барлык суурнуң участок шагдаазы боop ажылдап турган, кем-херек үүлгедикчилериниң холундан амы-тынындан чарылган. Ол хүн чаап турзадаа суурнуң спорт шөлүнге чон хөй чыылган. Аалчыларның аразында Тыва Республиканың иштики херектер сайыды С. С.-Б. Монгуш база бар. Сергей Сайын-Белекович сөс ап чүве чугаалаан, маадырның чырыткылыг овур-хевири чаңгыс чер-чурттугларының чүрүктеринге кезээ мөңгеде артар дээрзин демдеглээн. Бо маргылдааны чыл санында эрттирерин шиитпирлээн.

Алдан дөрт шилиндек мөгелерниң хүрежи эң-не солун болган. «Арзылаң мөге» Аяс Монгуш бүзүрелдиг шүүлгеш, өннүг телевизор болгаш хөй-биле шаннаткан. Чечен-оол Монгуш үжүүрлешкеш, аът шаннаның төлептиг болган. Үшкү черни Амир Монгуш алгаш, аныяк шары-биле шаннаткан.

Хол бөмбүүнүң маргылдаазында Иштики херектер яамызының командазы шылгараан. Хөндергейниң хол бөмбүкчүлери ийиги черге төлептиг болганнар.

Маргылдааны бедик деннелге эрттиргени эрес-дидим маадырның ада-иезинге, дөргүл-торелдериниге өөрүнчүг болгаш чоргаарангчыг, аныяктарга өөредиглиг болган.

Рафаэль ДОНГАК,
Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының ажылдакчызы.

ЧАРЛААЛДАР

САДЫП АЛЫКЧЫЛАРГА

«ОПТ и розница» деп акционер ниитилелдиң № 1 магазининде аъш-чемниң болгаш аъш-чем эвес дараазында бараанар бар:

— хоюг чигир;
— эм шынарлыг «Смирновская», «Нарзан», «Славяновская» деп минералдыг суглар;
— Иркутскиниң шай фабриказының бүдүргени шайлар;
— оттуг-ыштар;
— Волгоградка болгаш Пермьге бүдүрген конфеталар;
— бедик шынарлыг макарон кылыглары;
— балык консервалары: минтай баары болгаш оон-даа оске;
— арага аймаа;
— кырлыг-кара крупазы;
— курраг сүт;
— турнуктурган сливкилер;
— газлыг ижер суглар (1,5 л.);
— «Кристалл» деп хеп чуур порошок;
— 1. 7х2х7 метр хемчээлдиг чуга демирлер;
— Москва хоорайда «Орсоник» фирманың стереомагнитола аймаа;
— таракан болгаш оске-даа амытаннарны, сээкти узуткаар «Мечжанлин» деп тускай чүүл.

1994 чылдың сентябрь 1-ден соңгаар магазин понедельник, вторник, среда, четверг, пятница хүннеринде 9-тан 19 шакка чедир, субботада — 9 шактан 13 шакка чедир ажылдаар. Дыштанып хүну — воскресенье.

Харылзаа тудар телефоннары: 4-17-65 болгаш 3-89-12.

Владимир Сундуевич Хөвалыгның адынга тывыскан трактористин АГ серилиг № 974941 шынызыла болгаш АГ серилиг № 357455 талон читкенин барымдаалаш, оларны күш чок деп санаар.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистин ынак эргим оглувус Кежик Седен-оол чаала 18 харлаң чораан назынында чырык өртемчей чоокта чаа [illegible] берге хүннерде бистин ажыг-шужүүвүстү үлежип, ажы-төзүни чедирген чонувуска болгаш ынактан келген төрелдериниске. Чадаанада кудаларывыскы оглувустун эдержип чор хөй эш-өөрүнге чүрээвистин ханызындан четтиргенивисти илергейлеп тур бис.

Ада-иезин, кады төрээннери, дүнмалары.

Сеткилден чагаа

ЧАШТАРГА ЫНАКШЫЛ ХЕРЕК

Чадаана хоорайда уруглар эмнелгезинде элээди болгаш хар четпээннер эмнээр ийи салбыр бар. Мен маңаа бодумнуң ажылдан турар салбырымның дугайында бижиир бодадым.

Хар четпээн уругларның хөй кезин грипп биле бүүрек аарыгларынга таваржып турар. Эткен чылдан бээр бо аарыгларга таваржып турар чаштарның саны аажок көвүдээн. Агаар-бойдустун таарымча чок үржүктарындан база аваларның маш ажы-төлге хайгааралы кошкаагындан болуп турар диве частырыг, хөөредиг болбас боор.

Амгы бо берге үеде эмтан база тывылбастаан, салбырда эвээш-биче эмнер курларыры барын бар. Колдуунда эмчилээр кижилер эмни боттары тыптынып алыры чугула. Ынчангаш ава кижи чаш төлүнүн кадыкшылы дээш эмчи-биле харылзааны доктаамал тудары күзенчиг-дир. Аарыг кедереевээнде, чиик турда эккээр болза улам эки, эмнээрингедаа чиик болур болгай. Чамдык авалар аарыгны кедерелин алгаш эккээргe, кайыдаа таланын кижилеринге берге болуп турар.

Чамдык иелериң талазында чаржыкчыг, чованчыг таварылгалар бары дыка-ла хомуданчыг-дыр. Эмнелгеде чыдар уруунче кичээнгей конгус салбас суг болгулаар. Эмнээр эмчилериниң хөрээдир дээн хоонге алзыпкаш, эм-тан тыпчып бээрин үттүп алган болгулаар. Барымдаалыг бир чижек бо. Тевехая суурдан бир-ле кижи чаш төлүнүн кадыкшылын херекке албас; эмнелгеге эккеп кааш, ийи-үш ай чиде берген. Кожан уруг сегий берген деп мөлээ дамчыларывыска-даа үндүрүп ап келбээн. Боттарывыс аппарын чедирген бис. Дыка дон баарлыг авалар чоруу боордур.

Ие кижи дугайын бижип турар болганымда, чамдык эскиттерге каксы доктаан көрейн. Сөолгу үеледе хөрөөжен чонувустун арагалаар чоруу келерээни чажыт эвес, кеску апарган.

Уруглар эмнелгезинің бажыңы эргижирээн. Чаа тулуг кылып бээринин дугайында хундулуг депутаттарывыска чеже дилеглерни кылбаан даап, оларның хоозун аазаашкыннары чылчыче эмнеттинмес «хоочу аарыг» апарган. Үстүкү чергениң даргаларына база-ла ындыг негелде дилеглерни хурал-суглаа санында кодүрүп келливис база бүтпес, хоозун аазаашкыннар.

Бистин салбырда ажылыга кызымактар хөй. Ындыгларга Чечекмаа Кыу-Зоя Доңгак, Зоя Ондар, Эмма Куулар хамааржыр. Ол ышкаш улуг сестра Баян Кенденовна Монгуштун ажыны макталдыг. О хөй чылдар иштинде бодунун мергежилин, билгижин бичии чаштарга хырам чок бераалгадып келген. Байлак дуржулга бистер ышкаш аныяк сестраларга дамчыдып берип чорувуп.

Салбакай ОНДАР.
Дежурный сестра.

Солунга парлаттынган материалга хамаарыштыр

ЧӨГЕНЧИИНДЕР КӨСТҮП КЭЭР-ДИР...

Хамыктың мүрнүнда сагындырып каайн, эш Күүлар. Силерниң «Шын» солунда (август 5) бижээниңер «Хат чокта...» деп материалынардан алгаш көөрге-ле, эрзин эвес, чөгенчиинер көстүп кээр-дир. Чүге дээрге силер ында бодунарны агартынар дээш дыка-ла ыйыткан-дыр силер. Билип ал. дүкмүм шаг-шаандан ындыг чораан, тыва кижи үүлгедиг кылгаш, агартынарын эрзин эвес чорук деп санап юраан. Ол бистин ада-өгбелеривистин биктиннимээн хоойлуву, моральэтиктиг сагыылгазы чораан болдуу эвесте.

Мен бодаарымга, силерниң мында чедир билбейн турар үүлүнер бар-дыр: «Мен кижиге хол четкен болгай мен, барын-барын кыс ажимге» деп бүгү сеткилинер-биле буруузунар чүве силерде чок хире-дир. База катап сагындырайн бистин ада-өгбелеривис «Эр кижи эшпи кижээ хол чедер болзу, эр алын оскунганы ол» деп санап, шынап-даа бол, хол чедер туржук, хевээжен кижи-биле аас былаажып алгыжарын безин бодунун эр төлезинге чүүлдешпес чүве кылдын коруп чораан болдуу ийин.

Силерде черле эрзин чүвенин эвээжин коруп тур мен. Бодунарнын кады-ла өөренип, кескинди хлебти үлежип чип чораан херээжен эжиңерни канчаан онуу, моны кылбаанын, дүү шин салбаанын, дүү аттестация эртип шыдаваанын сураар силер. Бир талазында Урана ол үеледе чаш уруглуг турганын биле-тура-ла эжиңерни, не кижини, бодал чокка бүрүүдадын турарынарны чаржыччыын-даа. Ийи талазында, эр кижи тудуп алгаш, кыс эжин ынчаар бактаарга, силерниң таланардан калайдарзыг апарбас чүве бе? Ону мен чогаатпадым, а боттарынарны бижээн чүүлүнерниң үтказындан үнүп турар чүве-дир-ле.

Силер черле билип көрүкер. Маңаа культура ордузунун хагдынар-хагдычмазынга четкени-даа, биче будурулге боop ажылдап турганыңар-даа, акша-төгериктин чедишпейн турганы-даа кандыг хамаанныг чүвел? Силер дээрге кижиге хол чедип, оон-биле дорамчылаашкын кылып, харын-даа кем-буруулуг үүлгедиг кылган кижи ышкажыл силер, оюп-кыйын турбайн, ол дугайын бижизиңерге.

Ийс, бо дугайты миннин турарынар шын-дыр. Ынчалза-даа силерниң орайтаан миннишкининер дорамчылаткан не кижиниң оршээлин алыр чүве ирги бе? Ол кижи та чеже хонуктарда караанын чажын төп, уйгу-дыш чок, сагыш-сеткили саргып келген чүве, бодаары безин берге.

База катап чугаалаайн, силерниң бижээниңер «Хат чокка...» деп чүүлүнерде бодунарга дыка-ла болчуп турар-дыр силер. Ол чүл дээрге, үүлгеткен херээнерни оске кижилерже чууй каап, чүгле Урана Иванова эвес, а харын дуу бир журналист Светлана Монгушту буруудадып, судья Д. К. Ондарны чемелеп, ооц соонда редакцияже чагаа бижээн «чеди кижини» база буруудадыр сагыштыг-дыр силер. Бо чорук силерниң мөзүг-бүдүжүнериң шала патсымаарын сөглеп чыдыр ийин.

Силер 1994 чылдың 1-ги чартык чылдың түңнели-биле «эки» ажылдаан деп үнелелди алган-дыр силер. Эки чүвени эки дээр, ол шын. Ынчалза-даа аныяк кижиге, сеңээ база катап сагындырып каайн, дүнмам, кижи «он холу-биле эки чүвени кылгаш, солагай холу-биле багай чүве кылбас» деп ханы уткалыг улусчу угаадыг бар, ону черле утпайн чор.

Чүлдүм ЧАП.
Хоочун башкы.

АГААР

Бөгүн республикага көжүп турар будуттаар, чаъстаар, диңмирээр. Соңгу-барыын чүктен життың күжү секундада 9—14 метр чедер.

Агаарның температураазы хүндүс 17—22, дүне 2—7 градус чылыг болур.

Кызылга оскерлип каап турар агаар болур, бичии чаъстаар, диңмирээр чадавас. Хаттың күжү секундада 9—14 метр чедер.

Хүндүс 17—19, дүне 7—9 градус чылыыр.

Үшкү хевириниң агаары, кадыы кошкак кижилерге эмчиниң хайгааралы чугула хүч.

Оруктарга көстүү 1—3 километр. арттарга эртен туманнаар.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Садары-биле өлүрүүшкүн» (АКШ) 9.10, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00. Видеозалга: «Диско танцычы» (Индия, 2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Виллини хостаңар!» (АКШ) 9.30, 14.00, 16.20, 18.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Сеңээ дангыраглап тур мен, мээн ынакшылым» (Индия, 2 сериялыг) 15.00, 18.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 667000

АГААР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДӘӘДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор Э. Т. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнун орулакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харылсалгалы секретарь), М. М. Саая (кол редакторнун орулакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнун орулакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харылсалгалыг секретарь — 3-34-92; орулакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлаага болгаш медээлер министерствозунун чанында парлалганып, медээлернин хостуг чоруун камгалаар галазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның гуружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш оске-даа дыннадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаага амазы. Тиражы — 14.585. Индекс 54240.

Чагыг № 35—198.

Тыва Республиканың Парлаага болгаш информация галазы-биле Күрүне комитетинин типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумаажу, бажын № 1